

Eskiye Muhafaza Yeniye Terviç: Medrese Islahatı Risâlelerinin Dünyası*

Zeynep Altuntaş**

Keeping the Old, Favoring the New: The World of the Tractates of the Madrasah Reform

Abstract ■ This article concerns Sheikh Ali Efendizade Hodja Muhyiddin's Medrese-lerin Islahı (*Madrasah Reform*), which is significant as the first and only tractate written before the Proclamation of the Second Constitutional Period. The tractate, which was published in 1897 in Egypt, is compared with the other published tractates of the madrasah people/the ulema of the Second Constitution. These include the works of Mehmed Faik Efendi of Diyarbekir, Vildan Faik Efendi, Aydın's deputy Mehmed Ubeydullah Efendi, Halim Sabit Efendi of Kazan, and Mehmed Şevketî Efendi. By emphasizing the similar and different proposals and criticisms included in the tractates, self-criticism that was done by these writers who had madrasah roots or madrasah connections in one way or another is shown to be a sign of their knowledge on the topic in the process leading to Islah-ı Medâris Nizamnâmesi (October 1, 1914). Although none of the aforementioned tractates can be qualified as an ideal

* Yazının merkezine aldığımız Şeyh Ali Efendizade Hoca Muhyiddin'in medrese ıslahatı metninden ve diğer medrese ıslahatı risâlelerinden ilk haberdarlığım 2005 yılında muhterem hocam Prof. Dr. İsmail Kara sayesinde oldu. Bir araya getirdiği risâlelerin çeviriyazısını yapmak ve risâleleri yayımlamak üzere Arzu Güldöşüren ve bana emanet etti. Risâlelerin de dahil olacağı medreselerin ıslahıyla ilgili kitap çalışmamız halen devam etmektedir.

Bu vesileyle yazının tashihini yapma ve dahi başlığını koyma lütfunda bulunan muhterem hocam İsmail Kara'ya şükranlarımı arz etmeyi bir borç/zevk bilirim. Hocamızın rehberliğinde risâleleri birlikte okuduğumuz Arzu Güldöşüren ile bu derslere katılarak önemli katkılar sağlayan ders arkadaşlarımız Ali Adem Yörük, Serhat Aslaner ve okumaların bir kısmında bulunan Mahmut Dilbaz'a da müteşekkirim. Ayrıca katkılarından dolayı Gülperi Karayel Aslaner'e, Hale Nur Çebi'ye ve Elif Erden'e de teşekkür ederim.

** Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi.

reform text, a good joint text can be produced by considering all these tractates together, and this is partially apparent in the *1914 Regulations*.

Keywords: Abdulhamid II, Second Constitutional Period, Madrasah, Madrasah Reform, Regulations, Ulema, Hoca Muhyiddin.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru, her geleneksel kurum gibi medreseler de modernleşme taleplerinden fazlasıyla nasibini almıştı. Padişahların bilinçli-bilinçsiz ve sarayın programlı-programsız ihmalleri, vakıf gelirlerinin azalması, mekteplerin gözde eğitim kurumları haline gelmesi gibi sosyal ve siyasi hadiseler medreselerin maddi ve manevi geri planda bırakıldığını akla getirmektedir. Medreseler, medreselerin amaçları, genel eğitim sistemi içerisindeki yeri/faydası ve geri kalmışlığı gibi meseleler açısından birçok mühim yazının konusu olmuştu. Medrese tedrisi hakkında neşredilen makale, rapor, haber, layiha ve risâlelere ilaveten sırf bu konu ile ilgili özel konferanslar ve ilmî toplantılar tertip edilmiş, medrese sorunları en ince ayrıntısına kadar tartışılmıştı.¹ Medreselerin mevcut durumunu ele alıp teklifler/çözümler sunan yazılar, yazarların sahip olduğu siyasi ve ideolojik düşüncelere göre şekillenmişti. Esas itibarıyla bu yazarların siyasi/sosyal dünya görüşlerini net çizgilerle ayırmak mümkün değil.² Ancak daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında onların düşüncelerinin genel hatlarıyla üç tasnifte verildiği görülmektedir. Makaleyi belli bir zemine oturturken dikkate aldığımız bu üç düşünce tarzından biri devletin ve sosyal hayatın her türlü dinî etkiden kurtarılacak medreselerin kökten kaldırılmasını savunan batıcılık, biri dinin sadece kültürel ve manevi bir fonksiyon taşıdığını düşünen ve medresenin sadece din görevlilerinin yetiştirildiği bir eğitim kurumu haline dönüştürülmesini talep eden Türkçülük, diğeri ise tenkitlere büyük ölçüde katılmakla beraber medresenin devletin önemli bir eğitim kurumu olarak modern bir şekilde ihya edilmesini yani medreseleri yeniden sistemin merkezine taşımayı arzulayan İslamcılık

1 İsmail Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, I, (İstanbul: Kitabevi, 1997), s. 64; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s. 105-106. Medreselerle ilgili yeniden yapılanma teşebbüsleri Esra Yakut'a ait bir kitapta da (*Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), s. 111-119.) ele alınmıştır.

2 İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), s. 41-42; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 104.

idi.³ Bu üç grubun medreseler konusunda birbirlerine hayli yaklaşan kanaatleri ve programları da vardı.

Medrese kökenli talebelerin, müderrislerin ve kadıların gazete ve dergilerde çıkan -bazı uyarıları ve talepleri içeren- medreseler hakkındaki yazıları, hiç şüphesiz medreselerin gelecekte mamur bir halde var olmasını isteyen, medreselerin lehine yazılmış iyi niyetli yazılardı. Medrese ıslahatına fazlasıyla yoğunlaşıp medreselerin iyileştirilmesi için büyük çaba sarfeden bu kesim/İslamcılar; söz konusu yaklaşımlarıyla bir taraftan geleneksel anlayışı korumayı, bir taraftan da modernleşmeyi öngörüyorlar, modernleşme ile dinleşmenin aynı süreç içinde beraber yürümesini talep ediyorlardı.⁴ Bu manada modern çağın problemlerini İslamın ana kaynaklarına dayanarak halletmeyi savunan İslam modernizminin öncü isimlerinden *Cemaleddin Afgani*, *Muhammed Abdüh* ve daha birçok ismi yapılan ıslahatların zihniyet dünyasını ve dolayısıyla medrese ıslahatıyla ilgili talepleri anlayabilmek için hatırlamak gerekir. Müslüman toplumların Batı karşısında güçlü bir şekilde varolmasını arzulayan İslam modernizminin bu öncü isimleri İslam dünyasının kurtuluşunu daha çok eğitimde görmüş, her türlü ıslâhatın eğitimdeki dönüşümle gerçekleşeceğine inanmışlardı.⁵

Medrese talepleri ile medrese tahsilinden farklı şekillerde geçmiş ve akabinde müderrislik yapmış medreselilerin gazete ve dergilerdeki medrese ıslâhiyle ilgili yazıları/makaleleri dikkatleri hemen celbedecek yoğunlukta idi. Medreselerin ıslâhatıyla alakalı bu yazılar arasında makalede merkeze aldığımız metinlerin basım tarihlerinden hem daha eskiye giden hem de eşzamanlı olarak yayımlanan tartışma metinleri bulunmaktaydı. Özellikle *Sıratı müstakim*, *Sebilürreşad* gibi dönemin önemli dergilerinde medreseler hakkındaki yazılar büyük bir yekûn tutmaktaydı.⁶

3 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 104-105.

4 Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, s. 64; İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesale Olarak İslâm*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), s. 27-28, 380-381; İsmail Kara, “İslamcılığın Dünü, Bugünü, Yarını”, (Konuşma) Bağlarbaşı Kongre ve Kültür Merkezi, 21 Nisan 2017.

5 Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, s. 25, 63-65; Mustafa Sönmez, “İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2002), s. 151, 153; Tülay Yücel, “Modern İslam Düşüncesinde Eğitim Anlayışı (Fazlur Rahman, Muhammed İkbal ve Cemaleddin Afgani Örneği)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, IX/2 (2020), s. 1176, 1181.

6 Mesela bkz. Gürünlü Hilmi (Bayezid dersiamlarından), “Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa”, *Sıratı müstakim*, III, 65, (Dersaadet 19 Zilkade 327/19 Teşrinisani 325), s. 200-204; Mehmed Şükrü, “Medrese, Mekteb Birleşmeli”, *Sebilürreşad*, XI/285, (30 Rebiülevvel

Dönemin dergilerinde yer alan medrese ıslâhatı makalelerinin yanısıra bazı medreselilerin doğrudan medrese ıslâhını konu alıp müstakil olarak neşrettikleri eserleri de mevcuttu. İşte bu makalede sadece medrese kökenlilerin/ ulemanın yapılan sınıflandırmaya da uygun olarak İslamcılarının, “medreselerin ıslâhatı” hakkında, müstakil yazdıkları risâleleri ele alındı. Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin’in *Medreselerin Islâhı* (Mısır, 32 s.)⁷ adlı eseri II. Meşrutiyet’in ilanından önce yazılmış ilk ve tek müstakil risâle olması hasebiyle merkezde

1332/13 Şubat 1329), s. 399-400; Cevad (Medrese-i Süleymaniye Talebesinden), “Medrese Teşkilatı”, *Sebilürreşad*, XVIII/453, (9 Rebiulahir 1338/1 Kanunısanı 1336), s. 127-130. Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, s. 64.

- 7 Milli Kütüphane, nu. 955 A 1032’deki Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin’e ait *İcma-i Ümmet* adlı eserde (1. Cüz), (İstanbul: Hukuk Matbaası, R. 1328), s. numarasız son sayfa) *Medreselerin Islâhı* kitabının Kahire’de Mektebe-i Hindiy’e satıldığı yazılıdır. Bu bilgiden yola çıkarak üzerinde yazmadığı için basım yeriyle ilgili farklı rivayetler olan risâlenin Mısır’da basıldığı söyleyebiliriz. Ayrıca Hoca Muhyiddin’in ifadelerine dayanarak da (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 1281/9.) risâlenin Mısır’da neşredildiği söylenebilir.

Risâle günümüze kadar bazı çalışmaların veya temaslara konu olmuştur:

1- Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcâzetnâmeler-İslahat Hareketleri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), s. 210-213.

2- İsmet Mert, “Medrese Islahı 26 Şubat 1314” (lisans tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1992. Bu lisans tezini henüz göremedik.

3- Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s. 110-112.

İzgi, sözkonusu risâleyi özetlemiş, Hoca Muhyiddin’den başka medrese ıslâhı konusunda risâle yazarları ismen zikretmiştir. Risâleyi Seyfettin Özege kataloğuna (*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, III, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası 1975), s. 1065) dayanarak İzmir’de basılmış gibi gösterse de bu katalogta İzmir’de basıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

4- Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz Yayınları, 1997), s. 96-100, 109.

5- Yaşar Sarıkaya, “II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIII, 25 (2008), s. 38/dn. 2, 41, 47, 52. Hoca Muhyiddin’in *Medreselerin Islâhı* risâlesindeki görüşlerine yer vermiştir.

6- Zeki Salih Zengin, *Medreseler ve Din Eğitimi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), s. 78.

Bütünüyle incelemediği risâleden kısmen bahseden Zengin, risâlenin İstanbul’da basılmış olabileceği tahmininde bulunur.

7- Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülbilâfe Medreseleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), s. 24-29. Er kitabında risâlenin İzmir, İstanbul gibi farklı yerlerde basılmış olabileceğine dair rivayetleri verir. Ardından - bizim de çeşitli kaynaklardan tespit ettiğimiz gibi- Mısır’da basıldığı yönünde vardığı kanaatlerini gerekçeleriyle anlatır.

konumlandırıldı. Hoca Muhyiddin'in eseri, II. Meşrutiyet sonrasında neşredilen ve birkaçı zaman zaman araştırma eserlerde kaynak olarak gösterilen diğer müstakil medrese ıslâhı risâleleriyle karşılaştırıldı. Bu yapılırken dersler, derslerin dili, medrese kısımları, tahsil süresi, mezunların istihdam alanları, medrese ve mektep tedrisinin yakınlaştırılması veya geçişkenliği, sınıf geçme sistemi gibi ıslâh metinlerinde yer alan konulardaki benzer veya farklı teklif ve tenkitler üzerinde duruldu. Böylece doğrudan medrese kökenli veya medreseyle bir şekilde irtibatı olan risâle yazarlarının, -risâlelerden çok sonra yayımlanan (1 Ekim 1914) *Islah-ı Medâris Nizamnâmesi*'ne giden süreçte- konuya yakınlıklarından mütevellid yaptıkları özeleştireli gösterilmiş oldu.⁸

Hoca Muhyiddin'in eseri, gerek medreselerin ıslâhıyla ilgili yazılmış ilk kapsamlı risâlelerden biri olması, gerekse son dönem medreselerin geri kalma sebeplerini açıklayarak teklifler sunması sebebiyle dikkate değer önemli bir metindir. Mektepleri de eleştirdiği risâlesinde, medrese ıslâhına dair açık bir program ortaya koymaktadır. Onun her iki eğitim kurumuna yönelttiği eleştiriler daha çok medreselerde “fünûn-ı tabiiye-i cedide”nin, mekteplerde ise “ulûm-ı şer'îye” derslerinin olmamasıdır. Toplumda yaşanan bazı sorunların kaynağını bu eksik derslere bağlamaktadır.⁹ Hatıralarında da zaten Hoca Muhyiddin medrese ıslâhı risâlesini yazma amacını”, “fünûn-ı cedide-i riyaziye ile tabiiye” derslerinin medrese programına eklenerek ulemanın nasıl ilerleyeceğini ve medreselerin nasıl ıslâh edileceğini göstermek olarak açıklamıştır. Ayrıca hatıralarından Islâh risâlesinin *Mizan* gazetesinde büyük bir övgüyle bahsedildiğini öğreniriz.¹⁰ Hoca Muhyiddin

8 *Medreselerin Islahı Nizamnamesi* (1914) Esbâb-ı Mucibe Layihası “Merkez Kısmı”nın sadeleştirilmiş çeviriyazısını görmek için bkz. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, haz. Ali Suat Ürgüplü, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), s. 795-806. Ayrıca bu eserde (s. 807-815) İstanbul Medreseleri Tedrisat Cetvelleri, Beş Senelik Taşra Medreseleri Tedrisat Cetveli, Selahattin Eyyubi İslami Külliyesi başlıkları altındaki dersleri de görmekteyiz.

9 Eserin kapağında medresenin tanımı yapılmaktadır: “Derûn-ı risâlede medrese zikir olundukça ulûm-ı şer'îye-i Arabiye tahsil olunmakta bulunan ulema-yı İslâma mahsus dershâneler demektir ki buna Anadolu'nun bazı cihetlerinde daire, Mısır'da ise revak tesmiye olunur. Hatta Mısır'da medrese denilince İstanbul'da Mekâtib-i İdadiye ve 'Âliye dediğimiz fen mektepleri murad olunur.”

10 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Hürriyet Mücadeleleri, yahud Fırak ve Menfa Hatıraları*, (Dersaadet: 40-44 Numaralı Selanik Matbaası, 1326), s. 3. Hoca Muhyiddin'in hatıralarında sözettiği, *Medreselerin Islâhı* risâlesiyle ilgili *Mizan*'daki (“İlan”, nu. 12, 18 Şevval 1314/22 Mart 1897, s. 5) haber şöyledir: “Mısır'da mukîm ulema-yı İslâmiye ve fuzala-yı

risâlenin bir nüshasını/ilk şeklini tatbik konulması için 26 Şaban 1314 (30 Ocak 1897) tarihinde, Sultan II. Abdülhamid'e de sunar.¹¹

Hoca Muhyiddin yazdığı risâleyi II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden yıllar önce yayımlama güvenini kendinde bulmuştu, hatta risâlesini II. Abdülhamid'e arz etmişti. Daha sonra ise II. Meşrutiyet'in ilanını fırsat bilmiş olacak ki ilanının hemen ardından sürgünde olduğu Karahisar-ı Şarkî'den Bâbüali'ye telgraf göndermiş, bu telgrafta risâlesinin İstanbul'daki ve Rumeli'deki tüm medreselere ücretsiz olarak gönderilmesini istemiştir. Ancak onun talebi, Meşihat tarafından (Şeyhülislam Cemaleddin Efendi imzalı) Dahiliye Nezareti'ne yazılan 4 Ağustos 1324 (17 Ağustos 1908) tarihli cevapla reddedilmiştir. Cevapta, medrese ıslâhının Heyet-i ilmiyece görüşüldüğü hatırlatılmış ve talebin yerine getirilmesine gerek olmadığı söylenmiştir.¹²

Hoca Muhyiddin'in II. Abdülhamid döneminde basılan *Medreselerin Islâhı* risâlesiyle karşılaştığımız şimdilik beş adet ve farklı kişilere ait olan medreselerin ıslâhıyla ilgili diğer risâleler, aşağıda da görüleceği üzere II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde yani Sultan Mehmed Reşad döneminde yayımlanmaya başlamıştır:

Medrese ıslah metinlerinin konu edildiği kitaplarda ve makalelerde pek rastlamadığımız Diyarbakırlı Mehmed Faik Efendi'nin (*Islah-ı Medâris*, 6 Recept 1327/1 Temmuz 1325, 16 s.) ve Vildan Faik Efendi'nin (*Medrese Hatıraları*

Osmaniye'den Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin Efendi biraderimiz *Medreselerin Islâhı* ünvanı altında bir risâle-i hakikat-isâle tahrir edip tab' u neşr eylemiştir. Mütalaasını ihvân ve muhibbâna tavsiye ederiz. Bir nüshası 1 kuruş olup talebe-i ulûma meccânen verilmektedir."

11 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 32. Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu metne henüz rastlayamadık.

12 Hoca Muhyiddin'in, Bâbüali Umûr-ı Dahiliye Dairesi'ne giden ve bu dairenin aynen Meşihat'e gönderdiği 23 Temmuz 1324 (5 Ağustos 1908) tarihli dilekçesi şöyledir: "İstanbul ve Rumeli-i şahanenin bilcümle bilâdında bulunan medreselere "Ve Şavirhum fi'l-emr" ve "Emruhüm şûra beynehüm" ayât-i celilesinin delâlet ettiği şûra-yı ümmetin tabir-i resmîsi olan Meclis-i Mebusan'ın küşadından, hürriyet, adalet, müsavatın ilanından dolayı kulüb-i ümmette kabaran sürur u hubûra hasbe'l-hamiyye iştirakle cümleye arz-ı tebrikât eder ve menba-ı füyuzât olan medreselerde ulum-ı âliye ve 'âliye[ye] fûnun-ı cedide-i riya-ziye ve tabiiyenin ilavesiyle medâris-i İslâmın zamanın terakkiyat ve ilcaatına tıbk [tatbik?] ve suver-i ıslahiyesini nâtik olan vaktiyle Mısır'da neşr ettiğim *Medreselerin Islâhı* namında risâledeki izahat dairesinde usul-i tedrisin mevki-i tatbik konulması için merci-i âidinden istidâ edilmesi ulemanın ve hazreti ilmin şan u şerefine i'tilası emel-i dindârânesiyle istirham ederim". Bkz. BOA, DH. MKT, 1281/9.

- *İslah-ı Medâris Hakkında Nizamnâmedir*, 25 Teşrinisani 1325, 14 s.) 1909 tarihli eserleri, Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah Efendi'nin (*İslah-ı Medâris-i Kadîme*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, Şevval 1328, 32 s.) 1910'da, Kazanlı Halim Sabit Efendi'nin (*Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere İslah-ı Medâris Münasebetiyle*, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329, 48 s.) ve Mehmed Şevketî Efendi'nin (*Medâris-i İlmiye İslahat Programı*, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329, 67 s.) 1911'de basılan risâleleri.

Genellikle dönemin modern ve geleneksel iki farklı tahsil tarzından haberdar olup medreselerin mevcut gidişatını kendisine dert edinen ve eğitim işiyle de uğraşan bu önemli altı şahsiyet, hem mekteplerin hem de medreselerin mevcut durumlarını analiz edebilecek yeterli kapasiteye sahiptir. Onların bu birikimleri yaşadıkları dönemde de görülmüş olacak ki onlardan üçü medreselerin ıslahı için kurulan Meşihat'taki komisyonda görev almıştır. Medrese programlarını zamanın ihtiyacına göre düzenlemek üzere haftada iki gün toplanan Meşihat'taki komisyonda risâle yazarlarından Aydın Mebusu Ubeydullah Efendi, Bayezid müderrislerinden Şevketî Efendi ve Kazanlı Halim Sabit Efendi bulunmuştur. Ayrıca Meclis-i Maarif azasından Babanzade Ahmet Naim Beyefendi, İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, Karahisar-ı Sâhib Mebusu Kamil Efendi de bu komisyonda yer alan diğer kişilerdendi.¹³

Bahsi geçen risâlelerde yer alan tekliflerin de etkisiyle olsa gerektir mevcut medreselere çeki düzen verme gereği hissedilmiş ve bu maksatla Maarif Nazırları ve Şeyhülislamın öncülüğünde ıslâh nizamnameleri hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur.¹⁴ Bu çerçevede Hoca Muhyiddin'in medrese ıslâhı risâlesinin 1910 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'ni etkilediği,¹⁵ Vildan Faik Efendi'nin ıslâhat

13 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, MŞ. THR. 9418 (26 Zilhicce 1326/15 Kanunievvel 1329/28 Aralık 1910); Arzu Güldöşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese İslahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve İslah Risalesi", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XVI, 31 (2011/2), s. 203; Ercan Uyanık ve İrfan Davut Çam, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerde İslahat Tartışmaları", Fikret Gedikli (ed.), *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum (5-7 Ekim 2012)*, I, (Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013), s. 254-255.

14 Mustafa Öcal, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese İslahatları Üzerine Bir Değerlendirme", Fikret Gedikli (ed.), *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum (5-7 Ekim 2012)*, I, (Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013), s. 88; Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiyede Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), s. 61.

15 Sarıkaya, (*Medreseler ve Modernleşme*, s. 131; "II. Meşrutiyet ve Medreseler", s. 52.) 26 Şubat 1910 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnamesi'nin Hoca Muhyiddin tarafından sunulan

programının ise 1 Ekim 1914'te yayımlanan İslâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin önemli kaynak metinlerinden olduğu iddia edilmektedir.¹⁶

Risâlelere Başlarken: Kim Ne Dedi?

Medrese ıslah metinlerinde yapılan tekliflerin daha iyi kavranması ve anlamlandırılabilmesi için bu metinleri yazarların eğitim ve mesleklerine bakmak önemli bir gerekliliktir. Meselâ risâlesini merkeze aldığımız Hoca Muhyiddin'in hem mektep hem de medrese tahsilinde bulunduğunu, Köprülü Rüşdiye Mektebi'nden sonra İstanbul'a gelerek iki sene Mekteb-i Hukuk'a, bir süre Darülmualimin'e ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye dinleyici sıfatıyla katıldığını, Mekteb-i Hukuk'tan müstantiklik şehadetmanesi, Fatih Medreseleri'nden icazetname aldığını bilmek mühimdir. Daha ziyade medreseli oluşunun ön plana çıkması ve de literatürde hoca olarak anılması onun ilmiye sınıfında görevler yaptığını düşündürse de herhangi bir yerde müderrislik/hocalık yapmayı ömrünün yarısından fazlasını adliyede çalışarak geçirdiğini bilmek, metnin daha sağlam bir zemine oturtulmasını kolaylaştırır.¹⁷

Zikredilen eğitimden geçen ve mesleğini adliyede icra eden Hoca Muhyiddin, İslam tarihinde aklî ve naklî ilme verilen önemi anlatarak başlar risâlesine. Böylece Kur'ân-ı Kerim'e, Hadise ve onlardan hâsıl olan İslamî ilimlere verilen değer fen ilimlerine de verildiğini göstermek ister.¹⁸ Ona göre vaktiyle aklî ve naklî ilimlerin bir arada okutulduğu medreseler, son padişahların/yöneticilerin ihmaliyle geriler, teşvik görmeyen ulema köy imamı seviyesine kadar inebilir:

“Her ne ise sonraki padişahlar medârisin ıslâhına bakmayarak teşvik görmeyen ulema dahi her yerde gerilemeye yüz tutmuştu. Lâkin şimdiki asırda bulunduğumuz

taslakla büyük benzerlikler arzettiğini risâleden bazı örnekler vererek söylemiştir. Ardından Nizamname'nin Hoca Muhyiddin'in taleplerinin ve arzularının resmîyet kazanmış ve hayata geçirilmiş şekli olduğunu iddia eder.

16 Güldöşüren, “Vildan Faik Efendi ve İslah Risalesi”, s. 213-211.

17 Zeynep Altuntaş, “Yarı ulemadan bir Jön Türk-Hoca Muhyiddin'in hayatı ve eserleri”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (2011), s. 223-224, 227-230.

18 Bahsettiği hadislere uygun olarak İslâm alimlerinin Yunan ilimlerini Arapçaya tercüme ettiklerini, ulûm-ı hikemiyeyi tercüme ederek Müslümanları aydınlattıklarını, Cebir, Kimya, Müsellest gibi birçok fennin beğenilmeyen başı sarıklı hocalar tarafından icat edildiğini belirtir. Halife Memun zamanında Yunan hikemiyat kitaplarının harp tazminatı olarak alındığına dikkat çeker. Bkz. Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin İslâhı*, s. 1-3.

gibi düşkün değil idiler. Ve bu gidişle köy imamları menzilesine kadar tenezzül edeceklerinde şüphe kalmamıştır.”¹⁹

Osmanlı'nın son dönem medreseleriyle ilgili ilk kapsamlı çalışmasını II. Meşrutiyet'in ilanından 11 yıl önce kaleme alan Hoca Muhyiddin, hem dinî, hem de akli ilimleri tahsil etmiş ulemanın yetiştirilmesini öngörür. Herkesin “İstibdad Devri” dediği bir dönemde ancak Mısır'da yayımlanabilen eserinde, medresenin geri kalmasının, daha doğrusu geri bırakılmasının sebeplerini açıklar. Geçmişte ıslahattan sözederek birçok devlet adamı ve müderristen farklı olarak bu ıslahın nasıl yapılması gerektiğine dair fikirleriyle açık bir program ortaya koyar. Medreselerle birlikte mekteplere de birtakım eleştiriler yönelir.²⁰

Hoca Muhyiddin'in ardından Avrupa'da veya Mısır'daki Türkçe süreli yayınlarda medreselerin ıslâhına dair birçok yazı yayınlanmasına rağmen uzun süre onunki gibi müstakil bir risâle yazılmaz. Aradan on iki yıl geçtikten ve daha da önemlisi II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Hoca Muhyiddin'in ıslâh programıyla bazı benzerlikler içeren ve fakat ıslâhın nasıl yapılacağına dair fazla ayrıntıya girilmeyen Diyarbakırlı Mehmed Faik Efendi'nin metni yayımlanır. Diyarbakır medreselerinde tahsilini tamamladıktan sonra Mısır Mahkeme-i Şer'iyesi'nden mezun olup tefsir, hadis, fıkıh ve ahlakla ilgili birçok eser yayımlatan Diyarbakırlı Mehmed Faik Efendi,²¹ genel olarak medreselerin geçmişteki iyi hallerinden heyecanla bahsederken bir taraftan da Ezher dahil İslam merkezlerindeki medreselerin o günkü şartlarda harap halde olduğundan söz eder. Ardından geçmiş ve anla uğraşmadan gelecek için çalışmak gerektiğini âyetle açıklar. İşini hakkıyla yapan ne mektep, ne de medrese kalmıştır artık. Bununla birlikte medreselerin mekteplere nispetle daha kötü durumda olduğuna kanidir.²² Hoca Muhyiddin gibi maarifin terakkisini medreselerin ıslâhına bağlar ve medreseler ıslâh olunmadıkça hakkıyla ilerleme kaydedilemeyeceğini düşünür. Ona göre medreselerin ıslâh edilmesine Şeyhülislam, Sultan V. Mehmed, Meclis-i Mebusan ve Ayan

19 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 4-5.

20 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 2-32; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 210; Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 96-100; Er, *Medreseden Mektebe*, s. 24-25.

21 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, II, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1959), s. 327.

22 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, (Kahire: Matbaa-i İctihad, 6 Recep 1327/1 Temmuz 1325), s. 4-6.

azaları, Maarif ve Evkâf nazırları ile zengin ve seçkin kişiler yardımcı olmalıdır. Zaten risâlesini de medreselerin ıslâhı konusunda halkı uyandırmak, üdeba ve füzelânın bu yolda yazmalarını ve ıslâh fikrinin sözden fiile geçmesini sağlamak için kaleme almıştır.²³

Arnavutluk'tan geldiği İstanbul'da eğitimini tamamlayan ve burada müderrislik, rüşdiye muallimliği, huzur dersi mukarrirliği ve muhatıblığı gibi görevlerde bulunan, ömrünün neredeyse yarıya yakını müderrislik yaparak ve talebe yetiştirerek geçiren Vildan Faik Efendi ise nizamname tarzında, maddeler halinde yazdığı teklifleriyle başlar risâlesine.²⁴ Bu sebeple olsa gerektir diğer müellifler gibi ilim anlayışına yönelik eleştirilere cevap vermez, siyaset ve benzeri konulara değinmez. Ona göre medreselerin ıslâhı medrese teşkilatına yeni bir düzen verilmesi, müderrislerin vazifelerini hakkıyla yerine getirmesi ve talebe hareketlerinin belli bir nizama bağlanması ile sağlanacaktır.²⁵

Rüşdiye Mektebi'nde tahsil gördükten sonra İstanbul Bayezid Camii dersiamından icazet alan, aynı zamanda askerî tıbbiyede bir müddet okuyan, muharrirlikten mebusluğa kadar birçok farklı mesleği icra eden Mehmed Ubeydullah Efendi,²⁶ medreselerin tarihteki yerine dikkat çeker. Daha önce gazetelere yazmış olduğu birkaç makaleden oluşan ıslâh metnini, Meşihat makamına hitaben medreselerin mevcut durumunu yansıtan bir ön yazı ile yayımlatır. Ona göre medreseler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son asrına kadar maarif için tek

23 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 13-15.

24 Güldöşüren, "Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", s. 204; Arzu Güldöşüren, "Vildan Faik Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2013, XLIII, 108-109; Arzu Güldöşüren, "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (2015), s. 118-124.

25 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları - Islâh-ı Medâris Hakkında Nizamnamedir*, (25 Teşnisanı 1325); Güldöşüren, "Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", s. 203-204.

26 Mektep eğitiminin yanında medrese eğitimine de vâkıf olan Ubeydullah Efendi, Rüşdiye Mektebi'nden sonra İstanbul'da tahsil görüp Bayezit Camii dersiamından icazet alır, aynı zamanda askeri tıbbiyeye girip bir müddet orada okur. Çok yönlü biri olarak gazete muharrirliği, mebusluğun yanısıra muallimlik, seyyahlık, imamlık, çeşitli alanlarda esnafılık, ticaret, binalarda amelelik, büyükelçilik, sandalcılık, kuşçuluk, İzmir'de Nakşibendi, Merdivenköyü'nde Bektaşî şeyhliği, Beyoğlu nikah memurluğu gibi neredeyse her türlü mesleği yapar. Ayrıca birkaç kere sürülür, senelerce hapis yatar. 1891-92'lerde İttihat ve Terakki'ye sempati duyarak örgütlenmesine yardım eder ve hatta bazı kaynaklara göre Cemiyet'e dahil olur. Bkz. Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jön Türk Mehmed Ubeydullah Efendi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005).

müessesedir. Memlekete hizmeti geçecek farklı mesleklerdeki önemli kişilerin yetişmesine sebep olan her türlü ilmin tahsil edildiği müesseselerdir. Devlet idaresindeki medreseliler de zaten bunun göstergesidir. Fakat medreseler son zamanlarda asrın ilim ve fenlerinden mahrum kalmış, fûnûn-ı tabîiye ve riyaziyeden habersiz bırakılarak ulema da dahil birçok kişinin zihnine dinî müesseseler olarak yerleşmiş ve hiçbir ıslâh görmemiştir. Medreseleri ilmin ve fennin ortaya çıktığı bir yer haline getirerek aslına döndürmek medreselerin yeniden ve acil olarak ıslâhına bağlıdır. Bunun için de Ubeydullah Efendi'nin sunduğu programa aynen uyulmalıdır. Daha önce medreselerde okutulan dersler, derslerin Arapça olması dışında mekteplerde okutulan derslerden farklı değildir. Ancak medreseler, metin dilinin Arapça olmasından ve Avrupa'daki eserlerin Türkçeye çevrilip okutulmamasından dolayı asrî ilimlerden ve fenlerden mahrum kalır ve böylece mekteplerle medreseler arasındaki farklar artar. Ubeydullah Efendi programında medreselerin sadece dinî ilimlerin tahsil edildiği yerler olmadığını söylese de medrese şubelerinin önemli bir kısmını dinî ilimlere hasreder.²⁷

Mektep tedrisinden geçtiği gibi farklı medreselerde okuyan, İstanbul'a gelecek Fatih Camii'nde zamanın ünlü ulemasından dersler görüp icazetname alan, Darülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinden mezun olup idadîlerde muallimlik, Darülfünun'da müderrislik yapan Kazanlı Halim Sabit Efendi²⁸ medreseleri Müslümanların geleceğiyle ilişkilendirir. Onun risâledeki tenkit ve tavsiyeleri medrese mensuplarına ve Meşihat'e yöneliktir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla medrese ıslâhının yeniden gündeme geldiğini, önceden atılmış adımların ise hiçbir kimse tarafından yeterli bulunmadığını düşünür. Halim Sabit Efendi'ye göre tedris, kendini yenilemeden eski usulde devam etmiştir. Dolayısıyla da günün şartlarına ayak uyduramamıştır. Geçmişteki ihmallerden, huzursuzluklardan devlet, özellikle de Meşihat mesuldür. Meşihat, görevlerini hakkıyla yerine getirmeyip ulemanın

27 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye, Şevval 1328), s. 3-13.

28 Darülfünûn-ı Osmanî'nin Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinden mezun olan Kazanlı Halim Sabit Efendi, idadîlerde muallimlik hakkını almak için Darülfünun'daki imtihanı kazanarak Gelenbevi İdadisi'nde Ulum-ı Diniye muallimi, daha sonra Darülfünun Ulûm-ı Şer'îye (İlahiyat) Şubesi'nde Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan dersleri müderris muavini olarak çalışmış, Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde Tarih-i Din-i İslam müderrisliği yapmış ve ömrünün geri kalan kısmını ticaret yaparak geçirmiştir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), s. 50-61; Zeynep Altuntaş, "Mükrimin Halil Yınanç Hocam Halim Sabit Beyefendi", *Dergâh*, 219 (Mayıs 2008), s. 17-19.

yetişmesine engel olmuş, İslamî ilimlerde ilerleyemeyen Osmanlılar taklit me-sabesinde kalmıştır.²⁹ İlimden ziyade irşadı öne çıkardığı risâlesinde, medreseleri gayenin olmadığı yerler olarak niteler. “Gayeyi” ve “programı” risâlesinin iki önemli unsuru haline getirir. Yaptığı tenkitlerle Meşihat’i, medreseleri ve ulemayı ortadan kaldırmayı değil, dönemin ihtiyaçlarına uygun hale getirerek güçlendirmeyi amaçlar. İçeriği diğer ıslâh risâlelerinden farklı olan eserinde, medreselerdeki kitap esaretini, hocaların eksikliklerini, faziletin şahsa münhasır kalıp millete yayılmamasını lakaydlık olarak görür.³⁰

Bahsedilecek son risâle yazarı Şevketî Efendi de diğer beş yazar gibi hem mektep hem de medreselidir. Kaptan Paşa Rüşdiyesi ile Darü’t-tedris mekteplerini bitirdikten sonra Şehzade Camii’ne devam ederek icazetname almış, ardından Muallimhane-i Nüvvab’ı tamamlamış, Robert Koleji’nde bir müddet eğitim görmüş ve tahsilini tamamlamak üzere gittiği Almanya’dan dönerek İstanbul’da müderrislik yapmıştır.³¹ Böyle bir eğitim ve meslek hayatından geçen Şevketî Efendi diğerlerine nazaran risâlesini çok tafsilatlı bir şekilde kaleme almıştır. III. Selim’den itibaren yapılan ıslâhatlar arasında eğitimin önemli bir yer tuttuğunu vurgulamakla birlikte bunların ya büsbütün akîm kaldığını, ya da devlet ve millete layık bir neticeye varamadığını söyler. Bu mühim ıslâhat teşebbüslerinde muvaffak olmak, tüm Osmanlı medreselerinin gözönüne alınarak gelişmelere uygun bir program yapılmasıyla mümkündür. Şevketî Efendi’ye göre “İslâh bir şeyi bırakıp yerine başkasını ikâme etmek değil, o şeyi müstaid olduğu kemâle elverişli hale getirmektir”. O da Mehmed Ubeydullah Efendi gibi ulemanın, fukahanın hep buradan yetiştiğine, hükkâmın, vüzerânın yalnız bu kaynaktan feyz aldığına vurgu yapar. Medreselerin vaktiyle ulûm-ı şer’iye, arabiye ve aklîye gibi mevcut fenlerin tedris ve neşri için kurulduğunu ifade eder. Medreselerden önemli alimler çıkmasını ihtisaslaşmaya bağlar. İhtisasa riayet edilmediği için ilmî bir tekâmül gerçekleşmez, öncekilerden ve dönemin eğitim kurumlarından geri

29 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere Islâh-ı Medâris Münasebetiyle*, (Darülhilâfetilaliyye: Sirat-ı Müstakim Matbaası, 1329), s. 3-4, 10-14, 19.

30 Altuntaş, “Mükrimin Halil Yınanç Hocam Halim Sabit Beyefendi”, s. 18. Halim Sabit Efendi’nin eseri medreselerin ıslâhıyla ilgili önemli bir risâle olmasına rağmen medreselere dair araştırmalarda kaynak olarak pek kullanılmamıştır. Yalnız Sarıkaya (*Medreseler ve Modernleşme*, s. 123-124) risâlenin kısa bir özetini yapmış, ardından risâle ve Halim Sabit Efendi ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir.

31 Mustafa Şanal, “Eşrefzâde Mehmet Şevketî’nin Müderrislerin Mesleki Durumlarına İlişkin Görüşleri ve Çözüm Önerileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2000), s. 325-326.

kalınır. İhtisaslaşmayla birlikte ders programları geliştirilmeli, derslerin yapılacağı mekanlar zamanın şartlarına uygun hale getirilmelidir.³²

Medrese Dersleri, Kısımları ile Tahsil Süresi, Ders Saatleri

Risâle yazarları geçmişte aldıkları eğitim, icra ettikleri meslekler ve buldukları sosyal çevre neticesinde kazandıkları deneyimlerle medresede okutulacak dersler, medrese kısımları, tahsil süreleri, ders saatleri gibi programlarına dahil ettikleri hususlar hakkında farklı veya benzer teklif ve tavsiyelerde bulunmuşlardı. Risâlelerdeki teklif ve tavsiyelerin göze çarpan en bariz örneklerinden biri, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere toplam eğitim süresindeki yıl farklılıklarıydı.

Risâle Müellifleri	Bir Yıllık Tahsil Süresi (Ay)	Toplam Tahsil Süresi (Yıl)
Hoca Muhyiddin Efendi	10	10
Mehmed Faik Efendi	9-10	8-10
Vildan Faik Efendi	—	16
Mehmed Ubeydullah Efendi	10	6-10
Kazanlı Halim Sabit Efendi	—	—
Şevketî Efendi	9.5	11-14

Tablo 1: Risâlelerde Yıllık ve Toplam Eğitim Süresi

Hoca Muhyiddin'e göre ilk aşamada tedris usulünün düzeltilmesi yönünde bir program yapılmalıdır. İslahâtlar duyurulmadan önce de okutturulmak istenen dersler, hükümetler tarafından bir süredir tahkir edildiği için idareyi din düşmanı olarak gören hocalara/ulemâya gösterilmeli ve sonrasında her tarafa ilan edilmelidir. Aksi takdirde hükümetin şeriatı bütünüyle ortadan kaldırmak istediğine yönelik yanlış yorumlar zuhur edebilir, bu yüzden de ulema tedris usulünü değiştirmek istemeyebilir.³³ Hoca Muhyiddin yazdığı programın heyet-i ilmiye ve fenniye tarafından tedkik edilip düzeltilebileceğini düşünür. Ona göre halk, ulûm-ı şer'îye ve hikemiyenin birlikte okutulacağı medreseleri sevecek, mallarını medreselere vakfederek bağışlarda bulunacak, buralardan mezun olanlara hürmet

32 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329), s. 1-7.

Sarıkaya, (*Medreseler ve Modernleşme*, s. 109-112) Şevketî Efendi'nin risâlesine geniş yer ayrılarak onun fikirleri üzerinden yorumlar yapma yoluna gitmiştir.

33 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 14-15.

besleyecektir. Küçük birer darülfunun olan medreseler bu suretle yayılacak ve birdenbire ilerleme yoluna girecektir.³⁴

Hoca Muhyiddin, uzak yerlerden okumak için medreselere gelen talebenin çektiği zorluklara dikkat çeker. Onların ancak depremlerde duvarları çatlamış bir odaya sahip olabildiklerini, orada aç bîlaç beklediklerini, tedris müddetince de hükümetin hiçbir yardımına mahzar olamadıklarını belirtir. 8 senede tamamlanabilecek derslerin 18 sene gibi çok uzun bir sürede tamamlandığını söyleyerek tedris süresi konusunda mübalağalı ifadeler kullanır:

“...Ders Vekâleti’nden sahibiyeti tescil [e]dilir, orada dahi sekiz sene içinde oda başlarına yıkılmazsa aç ve bîilâç beklerler. İşte on sekiz sene böylece hiçbir vec-hile hükümetin muâvenetine mazhar olmazlar. Okudukları dersler sekiz senede tekâmül edilmek kâbil iken bunları tamam on sekiz sene okur dururlar.”³⁵

Hoca Muhyiddin’in programına göre talebe derse Sarfla başlayacak, senede 10 ay olmak üzere toplam 10 senede tüm fenleri okuyup medreseyi tamamlayacaktır.³⁶

34 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 20-21. Hoca Muhyiddin, Namık Kemal’in başından geçen - kendi düşüncelerini destekler nitelikte verdiği- bir vakayı anlatır: “Kemal Bey merhûmun hayatında her vilâyet valilerinden memâlik-i Osmâniye’de maarifin terakkisi neye mütevakıftır diye sordukları sırada bu sual resmen Kemal Bey’den dahi sorulmuş; verdiği cevabda İslâmlarda maarifin terakkisini hükümet arzu ederse medâris-i ilmiyenin islâhıyla birden bire terakki hâsıl olur demişti. Hatta o sırada yanında bulunan bir zât, canım Kemal Bey! Gıyâbından senin dinsizliğe meyyâl olduğunu işitir gibi idim, sen ise hocaların medreselerini islâhdan gayrı bir suretle bizde maarifin ta’âmîmi kâbil olmaz diyorsun, bu nasıl şeydir deyince, Ha! bak, sana söyleyeyim! Beni halka karşı dinsiz diye ilân eden idâre-i hâzıranın hâinleridir ki mâlik olduğum hürriyet fikrine karşı ahaliyi kendimden soğutmak desâyisine mebnîdir demiş.”

35 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 5-6.

36 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 15.

Yıl/ Sınıf	Sabah	İkinci	Akşam	Salı ve Cuma (Tatil)
1.	Sarf-ı Arabî (Emsile, Bina, Maksud, İzzî risâlecikleri)	Kavâid-i Türkiye/ Sarf-ı Osmanî	–	Nahiv (Avamil), Hesap (Amâl-i Erbaa)
2.	İzhar, Keşfü'l-Esrar	Halebî	–	Coğrafya-yı Umu- mi
3.	Nahiv (Muğni-yi Lebib)	Fıkıh (Tenvirü'l-Ebsar, Şer- hu Dürrü'l-Muhtar ve Haşiyesi Reddü'l- Muhtar)	–	Hesab-ı Cedid; tenasüb ve faiz bahisleri
4.	Nahiv (Muğni-yi Lebib)	Fıkıh (Tenvirü'l-Ebsar, Şer- hu Dürrü'l-Muhtar ve Haşiyesi Reddü'l- Muhtar)	–	Cebir-i Adi
5.	Mantık (Şemsiyye Şerhi yalnız Kutb okutturulacak)	Meânî-yi Muhtasara	–	Hendese-i Cedide
6-7.	Hikmet-i Tabîye-i cedide	Kimya	–	–
8.	Kelâm (Şerh-i Mevakıf)	–	Usul (Telvih veya Mirat Haşiyesi Tarsusî ile)	Murad Bey'in Tarih-i Umumi'si
9.	Kelâm (Şerh-i Mevakıf)	–	Usul (Telvih veya Mirat Haşiyesi Tarsusî ile)	Mustafa Reşid'in Kozmografya'sı/ Yeni İlm-i Heyet ³⁷
10.	Kelâm (Şerh-i Mevakıf)	–	Usul (Telvih veya Mirat Haşiyesi Tarsusî ile)	Tefsir (Kadı Bey- zavi)

Tablo 2: Hoca Muhyiddin'in Medrese Ders Programı

Hoca Muhyiddin'den yıllar sonra basılan Mehmed Faik Efendi'nin ıslah programında toplam tahsil süresi (8 yıl) farklı olsa da nihayetinde Hoca Muhyiddin'in programında olduğu gibi birinci sene dersleri Sarfla başlatılır ve toplam tahsil süresi 10 sene ile sınırlandırılır. Bu 10 sene İdadi, Âli ve Darülfünun olmak üzere üç kısma ayrılacaktır. Bir önceki sayfada ifade ettiğim gibi hangi kısmın kaç yılda

37 Sarıkaya'nın (*Medreseler ve Modernleşme*, s. 99) verdiği Hoca Muhyiddin'e ait ders programı listesinde Kozmografya'yla yeni İlm-i Heyet ayrı dersler olarak zikredilmiştir.

MEDRESE ISLAHATI RİSÂLELERİNİN DÜNYASI

tamamlanacağı belli değildir. Senelik tahsil süresi ise 9-10 aydır. Programında ders veya kitap isimlerinin her zaman verilmemesi ve genel ifadelerin kullanılması ise bazı belirsizliklere yol açmaktadır.³⁸

Medrese Kısımları	Yıl	Dersler
İdadi	1.	Sarf-ı Arabî, Kavâid-i Türkiye/Sarf-ı Osmanî, Hesab, Nahv-i Arabî (Cüz'î bir kısım)
	2.	Nahv-i Arabî, Ulûm-ı Diniye metinlerinden ufak bir metin, Coğrafya-yı Umumî, Kıtaât-ı Hamse ve haritalar çizdirilip tahdîd-i hudud ettirmeli
	3.	Nahv-i Arabî, Ulûm-ı Diniye (Mutavassıt şerhler), Hesab (Nisbet ve Tenâsüb), Ulûm-ı Diniyeye irtibatı olan mesâil-i hesabiye
	4.	Tatbikat-ı Sarf ve Nahiv, Eşâr ve Edebiyat-ı Arabiye, Cebr-i Âdi, Ulûm-ı Diniye (Şerhler), Hendese
Kısm-ı Âli	5.	Mantık ve Muâdelât, Meânî ve Kıyas bahisleri, Ulûm-ı Diniye, Hendese-i Cedide, Hikmet-i Tabiiyye-i Cedide ve Kimya-yı Cedide
	6.	Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Kelam, metin ve şerhleriyle Mevâkıf
	7.	Fıkıh ve Hikemiyâttan bâhis kitaplar ve edyân ve sâir fenler
Darülfünun	8.	Tarih-i Umumî, Kozmoğrafya/Yeni İlm-i Heyet
	9.	Hadis, Mustalahât-ı ehâdis ve Siyaset, Kitabet
	10.	Tefsir-i Kur'ân, Muharrerât-ı Edebiye ve Siyasiye

Tablo 3: Mehmed Faik Efendi'nin Ders Programı

Vildan Faik Efendi, toplam 53 maddelik ıslah programının birinci bölümünü medreselere, ikinci bölümünü talebelere, üçüncü bölümünü müderrislere ayırır. Medrese eğitim sürecini beş kısma böldüğü programında tüm kısımlar aynı senede tamamlanmaz. Buna göre 2, 3 ve en fazla 4 senede biten kısımlar bulunmaktadır. Bir medrese talebesi, İbtidai kısımdan başlayarak beş kısmı tamamladığı toplam 16 senede medreseden mezun olabilecektir.³⁹

38 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 7-8.

39 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 2-4. Vildan Faik Efendi'nin metninin 28 maddelik birinci bölümü "Islah-ı Medâris Hakkında Nizamnamedir", 13 maddelik ikinci bölümü

Medrese Kısımları	Tahsil Süresi (Yıl)	Dersler
Medâris-i İbtidaiye	4	Sarf, Nahiv, Farsça, Kitabet-i Muharrerât-ı Resmîye ve Gayr-ı Resmîye, Kavâid-i Lisaniye-i Türkiye, Arap ve Türk Edebiyatı, Tarih, Hesab, Coğrafya
Medâris-i Sâniye	3	Fıkıh, Hıfzıssıhha, Mantık, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Ceza Kanunu, Teşkil-i Mehâkim, Devletler ve Milletler Hukuku, İlamât-ı Şer'îye-i Arabiye ve Türkiye, Usul-i Zabt, Arap Edebiyatı
Medâris-i Âliye-i Ülâ	4	Kelâm, Meânî, Fıkıh Usulü, Ferâiz, İlamât-ı Şer'îye ve Nizamiye Tanzimi, Şiir ve İnşâ, Arap Edebiyatı
Medâris-i Âliye-i Sâniye	3	Kâdî Mir'in İlahiyat bahsi, Hikmet-i Cedide'nin Envât, Hadis Usulü, Ruvât-ı Hadis, Ulûm-ı Riyâziye-i Âliye, Kavânin-i Düveliye, Servet, Arap Edebiyatı
Medâris-i Kemâliye	2	Tefsir, Hadis, Arab-ı Urabâ Hutbeleri ve Makaleleri, Edebiyat-ı Müntahabe-i Arabiye

Tablo 4: Vildan Faik Efendi'nin Ders Programı

Diğer risâlelerden farklılığı hemen göze çarpan Mehmed Ubeydullah Efendi'nin programında ise tahsile Arapçayla başlanır, ardından ise ihtisaslaşma yoluna gidilir. Ona göre senede on ay olmak üzere toplam dört senede Arapça tahsilini tamamlayarak şهادetname alan talebe, belirlenen altı ihtisas şubesinden birine devam etme hakkına sahip olacaktır.

Mecburi Eğitim	Ders İçeriği	Tahsil Süresi (Yıl)
Arapça	Sarf, Nahiv, Lügat-i Arabî, İştikâk, Meânî, Beyân, Bedî	4

Tablo 5: Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Ders Programında Mecburi Eğitim

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin belirlediği ihtisas şubelerinden biri olan Fukaha şubesi, ibadat ve muamelat olmak üzere iki kısma ayrılacak, bu iki kısımda üç seneyi tamamlayan talebe ihtisas yaptıkları kısma dair şهادetname alacaktır. Muhaddisîn ve Müfessirîn şubelerinde de üç sınıfı üç senede tamamlayan talebeye şهادetname, tahsil süresi en kısa olan Üdeba ve Müverrihîn şubelerini tamamlayanlara da ediplik ve müverrihlik icazetnamesi verilecektir. Eğitim için

“Ehl-i Medârisin Hareketlerine Dair Nizamnamedir”, 12 maddelik üçüncü bölümü ise “Medrese Müderrislerinin Vazifeleri” başlığını taşır.

MEDRESE ISLAHATI RİSÂLELERİNİN DÜNYASI

en uzun sürenin öngörüldüğü Mütekellimîn şubesinde mezun olanlar ise allâme şahadetnamesine nail olacaklardır.⁴⁰

Medrese Şubeleri		Tahsil Süresi (Yıl)	Dersler
Fukaha	İbadât	3	Hanefî Şâfiî Malîkî Hanbelî fikhının ibadât kısmı (tafsilen), Hanefî fikhının muamelât kısmı, Fıkıh Usulü, Hadis Usulü, Kelam (mücmelen), Hadis, Tefsir, Kur'an Hıfzı, Siyer ve Mevâiz kitaplarından bahisler
	Muamelât	3	Hanefî Şâfiî Malîkî Hanbelî fikhının muamelat kısmı (tafsilen), Hanefî fikhının ibadât kısmı, Usul, Kelam, Hadis Usulü, Hukuk, Kavanîn-i Osmaniye (mufassalan), Kavanîn-i Avrupaiye (mücmelen)
Muhaddisîn		3	Kütüb-i Sitte, Esânid-i Ruvât, Hadis Usulü, Fıkıh, Kur'an Hıfzı
Müfessirîn		3	Hıfz-ı Kur'an, Tecvid, Kurâat ve Tertîl, Esbâb-ı nüzûl, Mevârid-i Nüzûl, Nâsîh ve Mensûh, Mücmel ve Mufassal, Sarîh ve Müevvel, Muhkem ve Müteşâbih, Fıkıh Usulü, Hadis, Fıkıh, Kelam
Üdebâ		2	Aruz, Kavâfi, İnşâ, Hitâbe, Emsâl ve Eyyâm-ı Arab, Eski ve Yeni Eş'arın bir kısmının hıfzı (İbni Reşîk'in Umde'si veya Meselû's-sair gibi kitaplar okunmalı), Türk Edebiyatı, Fransız Edebiyat Tarihi, Fransızca İngilizce veya Almanca'dan biri
Müverrihîn		2	Coğrafya, Tarih Felsefesi, Garb lisanlarından biri, İslam öncesi ve sonrası Mufassal Arap Tarihi, İslam Devletler Tarihi (mufassalan), Milletler Tarihi (mücmelen)
Mütekellimîn		6	Fıkıh (ibadât ve muamelâtıyla), Hadis, Tefsir, Mantık, Akaid, Eski ve Yeni Felsefe, Roma Hukuku, Şark Eski Milletler Hukuku, Eski ve Yeni Hak ve Batıl Dinler ve Mezhepler, Asya ve Avrupa Siyasi Tarihi, Hurafât-ı İsrailiye/Yunaniye/Hindiye/Babiliye/Mısıriye ve karışık kavimler, Ulum-ı Tabîiye ve Riyaziye, Ulum-ı Siyasiye ve İctimaiye, Garb dillerinden biri

Tablo 6: Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Ders Programı

40 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 22-31.

Halim Sabit Efendi ise medreseyi iki kısma, dersleri üç sınıfa ayırır. Birinci kısımda amaç, memleket ve millet için orta derecede malumat sahibi kişiler yetiştirmektir. Bunlardan isteyenler ikinci kısma dahil olabilirler ki burada münhasıran İslâmî ilimler okunur, mütehasıs talebe yetiştirilir. İkinci kısım medreselerin birinci ve ikinci senelerinde tahsil gören talebe, istidadı olan şubeye gider ve o şubede ihtisaslaşır. Bu durumda birinci kısım medreselerin son seneleri Ulûm-ı Kurâniye, Hadis ve teferruâtı, Fıkıh Usulü dersleri itibariyle birkaç şubeye ayrılmalıdır. Böylece bir çeşit Darülfünun-ı İslâmî tesis edilmiş olur.⁴¹

Medrese Kısımları	Dersler	Sınıflar	Dersler
Birinci	Gaye (İslâmî)	1.	Ulum-ı İslamiye: Tevhid ve Akâid, Kelâm, Ulûm-ı Kur'âniye, Hadis ve teferruâtı, Fıkıh, İslâm Ahlâkı
	Terbiye (İstidadî)	2.	İslam ilimlerinin anlaşılması ve onların zamana uygun bir tarzda ilerlemesi için vesâil kabîlinden lazım gelen ulûm ve fûnûn dersleri
	Hayat (Hayatî)	3.	Ulûm-ı Riyaziye, Coğrafya, Ulûm-ı Tabiiye
İkinci	Gaye (İslâmî)	1.	Münhasıran Ulum-ı İslamiye dersleri
	Terbiye (İstidadî)	2.	
	Hayatî	3.	

Tablo 7: Halim Sabit Efendi'nin Ders Programı

Halim Sabit Efendi dersleri aynı zamanda aklî/makul ve naklî olmak üzere ikiye ayırır. Bu tasnifteki aklî dersleri ahlakîyat ve muamelat başlıkları altında verir, birbirine yardımcı olan dersleri bir öncekiyle ilişkilendirir. Ancak programında bazı muallak noktalar bulunmaktadır. Meselâ ahlakîyat ve muamelat adı altında tasnif ettiği dersleri, medreseleri ayırdığı iki kısım ile irtibatlandırmaz, ihtisaslaşmadan bahsetmesine rağmen bunları belli bir düzen ve açıklık içinde vermez, dersleri üç sınıfa ayırır fakat ikinci kısmın sınıflarından ayrıntılı olarak söz etmez.⁴²

41 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 45-46.

42 Sunduğu programın mevcut medrese yapısı için hayal olduğunu elbette biliyordu ki bütün derslerin İslâmî, istidadî ve hayatî olmak üzere üç kısma ayrılabilceğini belirtir. Bkz. Altuntaş, "Hocam Halim Sabit Beyefendi Mükrimin Halil Yınanç", s. 18.

Aklı/Makul Kısımlar	Dersler
Ahlakîyat	İlmü'r-ruh ve İlmü'n-nefs, Ahlak, Mantık, Vezâif-i Aza, Teşrih, Hayvanat, Terbiye, İlm-i Hıfzıssıhha, Usul-i Akliye ve Nakliye, İslam Ahlakı, Siyer-i Nebevî, Terâcim-i Ahval ve Menâkıb-ı Kibâr-ı İslam, Tasavvuf, Usul-i Hita-bet, Kitabet, Lisan ve teferruatı
Muamelat	Fıkıh, Fıkıh Usulü, Ulum-ı Kur'aniye, Hadis ve teferruatı, Ulum-ı Arabiye, Ulum-ı İslamiye Tarihi, İslam Tarihi, İslam Coğrafyası, Tabakatu'l-arz, Heyet ve Kozmografya, Ulum-ı Riyaziye, Kimya, Hikmet-i Tabiiye, Nebatat, Coğrafya, Tarih

Tablo 8: Halim Sabit Efendi'nin Programında Aklî Kısımlar ve Dersler

Son risâlenin yazarı Şevketî Efendi, medreselerdeki eğitimi Dürûs-ı Tâliye ve Dürûs-ı Âliye şeklinde iki bölüme ayırır. Dürûs-ı Tâliye'yi 3'ü rüşdî, 5'i idadî olmak üzere başlangıç ilimleri ile terbiye ve malumat-ı umûmiyenin okutulduğu sekiz sınıfa bölmeyi teklif eder. İhtisas dersleri okutmayı düşündüğü Dürûs-ı Âliye'yi de şube ve kısımlara bölmeyi önerir. Talebe, dört şubeden oluşan Dürus-ı Âliye'de yedi meslek üzerine ihtisas yapma hakkına sahip olacaktır. Dürus-ı Âliye'deki şubelerden Hadis ile Fıkıh kısımları 4-6 seneye, diğerleri ise 3-5 seneye kadar uzayabilecek ve böylece iki bölümdeki toplam eğitim süresi 11-14 yılları arasında değişecektir.

Şevketî Efendi, eğitim süresiyle ilgili “bizden evvel tahsil edenlerin on beş, on yedi, yirmi sene tahsil yolunda bir ömür sarf ettiklerini unutmamalı” diyerek Hoca Muhyiddin'in tahsil müddetiyle ilgili söylediklerine benzer ifadeler kullanır. Ancak Şevketî Efendi, Hoca Muhyiddin'in tam aksine bu sürenin yadırganacak birşey olmadığını düşünür. Ona göre belirlediği süre sunduğu programın uygulanabilmesi için uzun değildir ve talebe ancak bu zaman zarfında tahsilini tamamlayabilir. Üstelik ilerlemiş milletlerin darülfünûnlarında dahi saçları bembeyaz olduğu halde eğitim almaya devam edenler mevcuttur.

Şevketî Efendi risâlesinde, -bu program ağır olmuş, bu programa göre tahsil uzun sürer, bu programın tatbiki mümkün değildir- şeklindeki günümüzde bile akla gelebilecek eleştirilere cevaplar verir.⁴³ Diğer müelliflerden farklı olarak ders programını, en küçük ayrıntısına kadar herhangi bir boşluğa mahal bırakmayacak şekilde tasarlar. Meselâ Dürûs-ı Taliye bölümündeki Rüşdî ve İdadî kısımların hangi sınıfında, hangi derslerin, kaç saat okutulacağına kadar bellidir. Hatta tabloda da kısmen görüleceği üzere genel olarak tasnif ettiği dersleri daha

43 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 10, 19, 51-52.

da hususileştirir; derslerde hangi konuların, ne seviyede işleneceğini verir. Yalnız Dürûs-ı Âliye derslerinin kaçar saat süreceğini belirtmez.⁴⁴

Medrese Bölümleri	Şubeler	Medrese Kısımları	Dersler
Dürûs-ı Tâliye	—	Rüşdî	Ulum-ı Diniye: Kur'an-ı Kerim, Hadis, Akaid, Fıkıh, Fıkıh Usulü Elsine: Türkçe, Arapça, Farsça, Garb dillerinden biri Fünûn-ı Hâzıra: Hesab ve Riyaziyyat, Tabiiyyat, Hıfzıssıhha, Hikemiyat
	—	İdadî	Malumat-ı Nafia: Coğrafya, Tarih ve Siyer, Malumat-ı Medeniye/İktisadiye/Kanuniye/Ziraiye Ameliyat-ı Nafia: Sanayi-i Nefise (Yazı, Tehzib, Teclid, Tersim), Riyazat-ı Bedeniye ve Sanayi-i Umumiyyeden münasipleri
Dürûs-ı Âliye	Ulum-ı Şer'îye	Tefsir	Tefsir (Rivâyeten ve Dirâyeten), Kıraat, Esbâb-ı Nüzûl, Nâsîh ve Mensuh, Tefsir Tarihi (Tabakat-ı Müfessirîn)
		Hadis	Hadis, Hadis Usulü, Esbâb-ı Vürûd, Nakd-i Ricâl-i Ehâdis, Mevzûât, Hadis Tarihi (Tabakât-i Muhaddisîn)
		Kelam	Kelam, Din Felsefesi, Dinler Tarihi (Milel ve Nihal)
		İslam Ahlakı	Ahlak, Tabakat-ı Sûfiyye (Tasavvuf Tarihi)
	Fıkıh	Fıkıh	Fıkıh ve Feraiz, Fıkıh Usulü, İlmü'l-hilaf ve'l-cedel, Fıkıh Tarihi (Tabakat-ı Fukaha), Sukûk-ı Şer'îye
		Hukuk	Medhal-i Hukuk, Hukuk Tarihi, Hikmet-i Hukuk, Medeni Hukuk, Ceza Hukuku ve İdare ilah., Usul-i Muhâkemât ve Mazbata Tanzimi
	Hikmet	Felsefe	Medhal-i Felsefe, Felsefe Tarihi, Mantık ve Münazara, İlm-i Ruh, Hikmet-i İlahiyye, Ahlak, Terbiyye-i Etfâl, Hikmet-i Bedâiyî
		Riyaziyyat	—
		Tabiiyyat ve Coğrafya	—
		Tarih ve Siyer	Tarih-i Ümem, İslâm Tarihi, Siyer, İlm-i Ensâb, Terâcim-i Ahvâl, Hikmet-i Tarih
	Lisan	Arapça	Sarf, Nahiv, Nahiv Tarihi (Tabakat-ı Nahviyyîn), Vaz' ve Belâgat, Aruz ve Kafiye, Muhâdarât, Emsâl, Eşâr, Edebiyat Tarihi (Tabakât-i Şuarâ), İnşa
		Türkçe	Edebiyat-ı Kadime, Edebiyat-ı Hâzıra, Kavâid-i Lisaniye ve Belâgat, Edebiyat Tarihi, Aruz ve Kafiye, Emsâl, İnşa
		Farsça ve Diğer Lisanlar	Edebiyat-ı Kadime, Edebiyat-ı Hâzıra, Kavâid-i Lisaniye ve Belâgat, Edebiyat Tarihi, Aruz ve Kafiye, Emsâl, İnşa

Tablo 9: Şevketî Efendi'nin Ders Programı

⁴⁴ Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 21-28.

Medrese dersleri ve kısımları için yapılan bazı tekliflerin/hususların yıllar önce bazı mektepler için de yapıldığı görülmekteydi. Eğitimin dört sınıfa ayrıldığı, arada yaşanan küçük kesintiler haricinde devamlı geliştirildiği ve yeni dersler eklendiği okul müfredatları vardı.⁴⁵

Şer‘î İlimler: Kelam, Tefsir, Fıkıh/Hukuk, Hadis

Dinî/İslamî ilimler olarak da tasnif edilebilecek şer‘î ilimler, her müellifin kendine has usul ve tarzına göre hazırladıkları ders programlarında farklı sınıflara, kısımlara ve bölümlere yerleştirilmiştir.

Hoca Muhyiddin’in programında ikinci sınıftan beşinci sınıfa kadar fıkıh ağırlıklı olan dersler altıncı sınıfa gelindiğinde tamamen değişmiş, şer‘î ilimler bir tarafa bırakılarak fen dersleri programa dahil edilmiştir. Hoca Muhyiddin, Tefsir ve Usul dersinin sekizinci sınıftan onuncu sınıfa kadar geniş bir şekilde okutulacağını söylese de⁴⁶ onun sekizinci sınıftan onuncu sınıfa kadar Kelâm ve Usul derslerine yoğunluk verdiği, Tefsir dersine sadece onuncu sınıfta yer ayırdığı görülür. Mehmed Faik Efendi’nin programında ise Kelâm dersi, sadece altıncı seneye, Kelâm, metin ve şerhleriyle Mevâkif şeklinde konulur. İkinci, üçüncü ve beşinci senelerde Ulûm-ı diniye derslerinin, yedinci seneye gelindiğinde ise Fıkıh Usulü kitaplarının okutulacağını söyler. Bütün senelerde okutulacak derslere Hukuk ve Hukuk-ı düvel gibi ulûm-ı nafianın dahil edilebileceğini belirtir. Tefsir dersleri ise Hoca Muhyiddin’in programındaki gibi onuncu senede yer alır.⁴⁷ Hoca Muhyiddin’in programının son üç sınıfında görülen Kelâm dersi, Vildan Faik Efendi’nin programına medreselerin üçüncü kısmında girer. Modern hukuk dersleriyle dikkat çeken programındaki Fıkıh dersleri ise medreselerin 2-4. kısmında karşımıza çıkar. Vildan Faik Efendi, Tefsir konusundaki mütihazlığıyla bilirse de bu dersi sadece sonuncu medrese olan beşinci kısma dahil eder.⁴⁸

Medreseleri şubelere ayıran Mehmed Ubeydullah Efendi ise özellikle Mütellimîn şubesine büyük önem verir, mühim kişilerin bu şubeden çıkacağını,

45 Mesela Mühendishane-i Berri-i Hümayun’da okutulan dersler için bkz. Seyfi Kenan, “III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar”, Seyfi Kenan (ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), s. 141.

46 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 17-18.

47 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8-10.

48 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 3-4.

buradan yetişenlerin İslam filozofu ve hükeması olacağını düşünür. Kelâm mütehasşısı yetiştirme amacıyla kurulmasını teklif ettiği bu şubeden başka Fukaha ve Müfessirîn şubelerine de Kelâm dersleri koyar. Fukaha şubesinde Hanefî ağırlıklı olmak üzere dört mezhep fikhını okutmayı teklif eder. Aynı zamanda programına Vildan Faik Efendi gibi modern hukuktan Avrupa Kavanin-i Umumiye ve Kavanin-i Osmaniye derslerini ekler. Muhaddisîn, Müfessirîn ve Mütakellimîn şubelerinde de Fıkıh dersi mevcuttur. Ubeydullah Efendi Tefsir mütehasşısı yetiştirmek üzere Müfessirîn şubesi açma teklifinde de bulunur, Tefsir dersini diğer şubelerden sadece Fukaha şubesine koyar.⁴⁹

Dersleri Ahlakiyat ve Muamelat şeklinde ayıran Halim Sabit Efendi, Kelâmı Ahlakiyat dersleri arasına dahil ederken Fıkıh, Fıkıh Usulü ve Kur’ân ilimlerini Muamelat dersleri arasına yerleştirmiştir. Ayrıca Muamelat dersleri arasında Kavanin-i mevzua, Kavanin-i garbiye ve mukayese isminde -diğer bazı müelliflerin programlarında olduğu gibi- modern hukuk dersleri de mevcuttur.⁵⁰ Şevketî Efendi’nin programında Dürûs-ı Tâliye dersleri arasında görülmeyen Tefsir ve Kelâm dersleri Dürûs-ı Âliye bölümünün Ulûm-ı şer’iye şubesinde yer alır. Şevketî Efendi, Ulûm-ı şer’iye şubesinin Tefsir kısmında Tefsirle, Kelâm kısmında ise Kelâm ile birlikte ne tür derslerin okutulacağını verir. Fıkıh dersleri ise Dürûs-ı Tâliye bölümünün ulûm-ı diniye dersleri arasına, Dürûs-ı Âliye’den de sadece Fıkıh şubesinin Fıkıh kısmına dahil edilir. Medreselerde mutad olarak okutulan derslerin Ulûm-ı şer’iye, Ma’kûlât ve Elsinâ’den ibaret olduğunu düşünen Şevketî Efendi, -Hoca Muhyiddin hariç- kendisinden evvelki diğer risâle yazarları gibi modern hukuk derslerine yer verir. Fıkıh şubesinde Hukuk kısmının olmasını teklif eder ve Fıkıhın ulûm-ı hukukiye ile birlikte okutulmasını ister.⁵¹

Programlardaki Hadis derslerine bakıldığında Hoca Muhyiddin’in sabahları dersten evvel teberrüken okutulan Hadisten Şemâil ve Şifa-i Şerif yerine *Buharî-i Şerif* okutulması teklifinde bulunduğu görülür. Ona göre *Buharî-i Şerif* beşinci seneden itibaren azar azar okutulmalı, icazet senesi sonuna kadar da bitirilmelidir. Bu teklifi muhtemelen Şemâil ve Şifa’yı hadislerin sıhhati açısından zayıf, *Buharî*’yi daha sahih bulmasından kaynaklanır:

“...Lâkin şimdiki zamanda dahi hocalar Mantık dersine başlayınca sabahleyin dersden evvel teberrüken İlm-i Hadisten Şemâil ve Şifa-i Şerif okutuyorlar,

49 Mehmed Ubeydullah, *İslâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 23, 25, 27-31.

50 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 38, 42-44.

51 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 11-12, 17, 26-27.

halbuki bunlar yerine beşinci seneden bed'en Buharî-i Şerîf'den azar azar okutularak icâzet senesi hitâmında Buharî-i Şerîf'e de hüsn-i hitâm verilmelidir.”

Hoca Muhyiddin'in esas ders programına dahil etmeyip beşinci sınıftan son sınıfa kadar derslerden önce okutulmasını teklif ettiği Hadis dersleri,⁵² Mehmed Faik Efendi'nin programına dokuzuncu senede,⁵³ Vildan Faik Efendi'nin ders programına ise dördüncü ve beşinci kısımlarda dahil olur.⁵⁴ Mehmed Ubeydullah Efendi'nin programında ise hadis ilmi için özellikle Muhaddisîn şubesi açılır, bu şubede *Buhari*'nin de içinde olduğu Kütüb-i Sitte'nin okutulması öngörü- lür. Ayrıca Mehmed Ubeydullah Efendi Hadis derslerini Fukaha, Müfessirîn ve Mütakellimîn şubelerine de yerleştirir.⁵⁵ Halim Sabit Efendi'nin programında Hadis dersinin hangi kitaplardan okutulacağı belli değildir. Hadis dersleri onun belirlediği Ahlâkiyat dersleri arasında kaynağı hadisler olan Siyer-i Nebvî şek- linde, Muamelât dersleri arasında da Hadis ve teferruatı olarak görülmektedir.⁵⁶ Şevketî Efendi'nin programındaki Hadis dersleri, Dürûs-ı Tâliye bölümünün Ulûm-ı diniye dersleri arasına yedinci sınıfta Hadis Usulü ve Hadis, sekizinci sınıfta ise Hadis olarak dahil olur. Dürûs-ı Tâliye bölümünün Elsine derslerine de yine yedi ve sekizinci sınıfta Ehadis-i şerife şeklinde dahil edilir. Ayrıca bu bölümün Malumat-ı nafia derslerinin birinci sınıfında Siyer dersi de mevcuttur. Dürûs-ı Âliye bölümü Ulûm-ı şer'îye şubesinin Hadis kısmında Hadis ve hadisle ilgili başka dersler bulunmaktadır. Bunun yanında Hikmet şubesinin Tarih ve Siyer kısmında Siyer dersi mevcuttur. Ancak tüm bu hadis derslerinde ve hadis- lerin kaynaklık ettiği derslerde hangi kitapların okutulacağına dair herhangi bir malumat yoktur.⁵⁷

Beşerî İlimler: Matematik, Coğrafya, Fizik, Kimya, Tarih, Mantık, Sosyoloji, Siyaset, Psikoloji, Felsefe

Modern eğitim için kaçınılmaz görülen beşerî, bir nevi dünyevî ilimler şer'î ilimler gibi yeni medrese programlarının farklı sınıflarına, kısımlarına ve şubele- rine yerleştirilmiştir.

52 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 18.

53 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 9.

54 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 4.

55 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 27, 29, 31-32.

56 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 40, 44.

57 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 21-27.

Medreselerde mekteplerin standardını tutturmaya çalışan Hoca Muhyiddin beşerî ilimlerin çoğunu enteresan bir şekilde tatil günü ve saatinde okutmayı öngörür. Onun ders programının birden beşe kadar farklı sınıflarında farklı isimler altında görülen bugünkü genel ismiyle matematik dersleri tatil olarak belirlenen Salı ve Cuma günleri okutulacaktır. İkinci sınıftaki Coğrafya-yı umumi de matematik dersleri gibi Salı ve Cuma günleri görülecektir. Sekizinci sınıfta Mizancı Murat Bey'in *Tarih-i Umumi'si* ile dokuzuncu sınıfta Mustafa Reşid'in *Kozmografya'sı* da tatil günü ve vaktinde (Cuma/İkinci) okutulacaktır. Sadece Fizik (Sabah) ve Kimya (İkinci) dersi, normal ders gününün altıncı ve yedinci sınıfında okutulacaktır. Böylece Hoca Muhyiddin, Ulûm-ı diniye dışındaki derslerin çoğuna, tatil günü ve tatil saatinde yer vermiş olur.⁵⁸ Mehmed Faik Efendi'nin programında beşerî olarak sınıflandıracağımız dersler ise, birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar farklı konuları ihtiva eden coğrafya dersi ile matematik dersleri şeklinde karşımıza çıkar. Programın beşinci senesinde Mantık ve Muadelât, Meâni ve Kıyas bahisleri, Hendese-i Cedide ve Hikmet-i Tabîiye-i Cedide ve Kimya-yı Cedide, altıncı senesinde Hikmet-i Tabîiye, Kimya, yedinci senesinde Hikemiyattan bahseden kitaplar, sekizinci senesinde Tarih-i Umumî, Kozmografya/yeni İlm-i heyet, onuncu senesinde Muharrerât-ı Edebiye ve Siyasiye dersleri görülür.⁵⁹ Vildan Faik Efendi'nin birinci kısım medrese tahsiline Hesap, Coğrafya ve Tarih, ikinci kısmına Hıfzıssıhha, dördüncü kısmına da Hikmet-i cedide'nin çeşitli bahisleri ve Ulûm-ı riyâziye dersleri dahil edilir.⁶⁰

Ubeydullah Efendi ise Müverrihîn şubesinde İslam öncesi ve sonrası Arap ve Dünya tarihinden, Mütakellimîn şubesinde Ulûm-ı tabîiye ve Riyaziye gibi derslerden bahseder. Risâlenin sonlarına doğru, dönemin ihtiyacına yönelik zaruri görülen ilimlerin sınıf programlarına konulması gerektiğini söyler. Bu zaruri görülen ilimler, Coğrafya, Fizik, Riyaziyat, İçtimaiyat ve Siyasiyat idi.⁶¹ Halim Sabit Efendi ise programının Ahlâkiyat kısmına, -kendinden önceki ders programlarında görülmeyen- Dinler Tarihi ve Psikoloji dersleri ile Tıpla ilgili dersleri ve hayvan ilimlerini koyar. Muamelat kısmına da İslam Tarihi ve coğrafyası, Jeoloji, Heyet ve Kozmografya, Ulûm-ı riyaziye derslerini dahil eder. Halim Sabit Efendi'ye göre talebeler, ulvi/semavi bir meslek takip etmekle birlikte dünyevi ilişkilerde faydalı olacak Kimya, Hikmet-i tabia, Nebatat, Coğrafya ve Tarihten istifade etmelidir.⁶²

58 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 16-18.

59 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8-10.

60 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 2-4.

61 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 31-32.

62 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 38-39, 44-45.

Şevketî Efendi'nin programına göre Dürûs-ı Tâliye bölümünün Fünûn-ı hâzıra dersleri arasında yer alan Hesab ve Riyâziyât ile Tabîiyat birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar, Hikemiyât ise altıncı sınıftan sekizinci sınıfa kadar çeşitli isimler altında okutulacaktır. Malumat-ı nafia dersleri arasında yer alan Coğrafya birinci sınıftan üçüncü sınıfa kadar Tabîî, Siyasî ve İktisadî Coğrafya, sekizinci sınıfta ise Dinî Coğrafya dersi olarak okutulacaktır. Yine aynı ders gurubundan olan Tarih ve Siyer, birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar eğitime dahil olacaktır. Malumat-ı Ziraiye birinci ve ikinci sınıfta, Malumat-ı Kanuniye yedinci ve sekizinci sınıfta görülecektir. Ameliyat-ı nafia dersleri arasında yer alan Sanayi-i nefise ve Riyazât-ı bedeniye dersleri birinci sınıftan sekizinci sınıfa, Sanayi-i umumiyeden münasipleri ise dördüncü sınıftan sekizinci sınıfa kadar okutulacaktır.⁶³ Dürûs-ı Âliye bölümünün Hikmet şubesi ise başlı başına beşeri ilimlerin okutulduğu kısımlardan oluşacaktır. Riyaziyât, Tabîiyât ve Coğrafya, Tarih ve Siyer kısımlarının da bulunacağı Hikmet şubesinin Felsefe kısmında Felsefe, Mantık ve Münazara, Metafizik, Psikoloji, Ahlâk, Terbiye-i etfâl, Hikmet-i bedâyi gibi dersler görülecektir.⁶⁴

Dil Meselesi: Derslerin Dili, Türkçe ve Yabancı Dil

Medreselerde okutulan derslerin dili, bu makalede incelediğimiz risâlelerde olduğu gibi dönemin farklı mecralarında da önemli tartışma konularından biri haline gelmişti. Öyle ki şer'î mahkemelerin ve medreselerin ıslahı gibi konulara ön ayak olması için 1914 tarihinde şeyhülislamlığa getirilen ve bu görevi 1916 yılına kadar ifa eden Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi,⁶⁵ zaman zaman görevinden istifa etme düşüncesine kapılma gerekçeleri arasında medreselerde okutulan derslerin dilini göstermekteydi.⁶⁶

63 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 21, 24-26

64 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 26-27.

65 Mehmet İpşirli, "Hayri Efendi, Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Andiklopedisi*, (DİA), 1998, XVII, 63.

66 Mustafa Hayri Efendi'nin hatıratındaki ifadeyle "Türkçüler medreselerin ıslahından çekiniyorlar ve binlerle Türk evladının medreselerde Arapça tahsil etmelerini Türkçülüğe bir darbe telakki ediyorlardı." Bu türden tenkitler onu bıktırmış, görevinden vazgeçip birkaç defa istifa etme girişiminde bulunmuştur. Ancak değer verdiği arkadaşlarının ısrarlarıyla istifa etmeyi ertelemiştir. Bkz. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri*, s. 378, 381.

Aynı konu Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığından yıllar önce, bahsettiğimiz gibi medrese ıslâhı risâlelerinde de gündeme getirilmişti. Mesela Hoca Muhyiddin'e göre dersler Türk talebelerine Türkçe, Arap mahallerindeki Arap talebelerine Arapça kitaplardan okutturulmalıydı. Bu uygulama, İstanbul ve tüm Osmanlı vilayetlerinde köylere varıncaya kadar geçerli olmalıydı.⁶⁷ Mehmed Faik Efendi, eğitim dilinin Türkçe olması gerekliliğinden sözetmekle birlikte Hoca Muhyiddin'e benzer şekilde tahsil dilinin beldeye, beldenin diline muvafık olması gerekliliğine de vurgu yapmaktadır.⁶⁸ Vildan Faik Efendi ise okutulacak kitapların diliyle ilgili doğrudan bilgi vermez. Ancak o, üçüncü kısım medrese muallimleri tarafından fûnun-ı Arabiyeye bağlı derslerin Arapça anlatılması, talebe arasında Arapça konuşulması ve bunun tenbih ve tavsiye edilmesi taraftarıdır.⁶⁹

Mehmed Ubeydullah Efendi ise Arapça mevzusuna farklı açılardan uzun uzadıya değinir. Bir taraftan Arapçayı Müslümanların umumi dili, hilafeti üstlenen Osmanlının siyasi dili olarak görür ve Arapçanın tedris dili olması gerektiğini söyler. Diğer taraftan da maarifin yayılmasının insanların konuştuğu dille olabileceğini ve konuşulan dille yapılan tedrisatın daha faydalı olacağını ifade eder. Ona göre Osmanlının maarifte gösterdiği çabayı daha önce hiçbir İslam devleti göstermemesine rağmen Türkçe eğitim dili haline getirilememiş, dolayısıyla Arapça ilmî/fennî lisan kabul edilmiştir. Arapçanın ilim dili kabul edilmesiyle de parlak bir maarif devri yaşanmamış, eğitim üst tabakaya münhasır kalarak halk arasında yayılmamıştır. Ubeydullah Efendi programında Türkçenin ilmî bir lisan haline gelememesinden yakınsa da Arapça eğitime büyük önem verdiği görülmektedir. Onun isteği, medresede ilk başta Arapçanın tahsil edilmesidir. Devlet, Arapçanın yayılması ve gelişmesi için çabalamalıdır. Programında yer alan tüm medrese şubelerindeki dersler Arap beldelerinde tamamen Arapça okutulmalıdır. Türkçe ise dil dersi olarak tedris olunmalıdır. Arap beldelerinin dışındaki yerlerde ise kaynağı Kitap ve Sünnet olan ilimler Arapça, diğer ilimler Türkçe olmalıdır. Netice itibarıyla Ubeydullah Efendi, hem İslam dünyası için öneminin büyük olduğuna inandığı Arapçanın medreselerde eğitim dili olarak kalmasını, hem de Türkçenin ilim lisanı kabul edilmesini istemektedir.⁷⁰

67 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 18.

68 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 7.

69 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 4.

70 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 3-5, 14-22, 26, 31. Sarıkaya eserinde (*Medreseler ve Modernleşme*, s. 83) Mehmed Ubeydullah Efendi'nin risâlesinde çok açık olarak önemsendiği görülen Arapça eğitimle ilgili görüşlerine de yer vermiştir.

Medreselerde Türkçe üst düzeyde kullanılmakla birlikte Kavâid-i Türkiye ve Sarf-ı Osmanî ismiyle anılan dersler nizami olarak okutulmamaktaydı. Talebeler bu ihtiyacı dışarıdan, dolaylı yollarla karşılıyordu. Hoca Muhyiddin programında Sarf-ı Osmanî de denilen Kavâid-i Türkiye'nin okutulmasını teklif eder ve tedris geleneğinin dışına çıkar. Programının birinci sınıfında Arapça ve Türkçe derslerine ağırlık verir.⁷¹ Mehmed Faik Efendi de Hoca Muhyiddin gibi birinci sınıf derslerini Sarf'tan başlatıp Sarf-ı Arabî ve Kavâid-i Türkiye'den Sarf-ı Osmanî'nin, Nahiv-i Arabî'den de bir kısmının okutulmasını teklif eder. Mısır medrese ve mekteplerinde Sarf ve Nahiv'in ayrılmadan birlikte okutulduğunu belirtir. İkinci ve üçüncü senelerde Nahiv, dördüncü senede Tatbikat-ı Sarf ve Nahiv ile Eş'âr ve Edebiyat-ı Arabiye, onuncu senede de Muharrerât-ı Edebiye derslerini programına koyar.⁷² Medrese eğitiminin birinci kısmında dil derslerine ağırlık veren Vildan Faik Efendi ise Arapça ve Farsçanın yanına Kavâid-i Lisaniye-i Türkiye adıyla Türkçe dersi koyar. Bu derslere Arap ve Türk Edebiyatı derslerini de ekler. Ayrıca medresenin birinci kısmında yazıyla ilgili Kitabet-i Muharrerât-ı Resmîye ve Gayr-ı Resmîye dersleri de bulunur.⁷³ Medrese tahsilini Arapçayla başlatan Mehmed Ubeydullah Efendi ise teklif ettiği hiçbir ihtisas şubesinde Türkçe dersine yer vermez. Sadece Üdeba şubesinde Edebiyat-ı Türkiye dersi bulunur.⁷⁴ Medreselerin makul ve menkul olmak üzere iki esasa dayandığını vurgulayan Halim Sabit Efendi, Ahlâkiyat ve Muamelat olarak ayırdığı makul kısmının Ahlâkiyat derslerine Hitabet ve Kitabet ile Lisan derslerini ilave eder.⁷⁵ Şevketî Efendi'ye geldiğimizde onun Dürûs-ı Tâliye olarak nitelediği ilk bölümde Elsine (Türkçe, Arapça, Garb dillerinden biri) derslerine yer verdiğini görürüz. Bu dersler arasında 1. ve 2. sınıflarda Mensur ve Manzumu, İmlayı, 3. sınıfta muhtasar Kavâidi, 4. sınıfta İnşayı, Kavâidi, 5. sınıfta Müntahabâtı, İnşayı, Kavâidi, 6-8. sınıflarda Edebiyatı, Belagatı, İnşayı ve Hitabeti yerleştirir. Ubeydullah Efendi gibi ihtisaslaşmayı öne çıkararak Dürûs-ı Âliye'yi şubelere bölen Şevketî Efendi, Türkçeyi resmî lisan olarak gösterir. Dürûs-ı Âliye bölümünün lisan şubesinde Türkçe kısmı yer alır. Bu kısma Edebiyat-ı Kadime, Edebiyat-ı Hâzıra, Kavâid-i Lisâniye ve Belagât derslerinin yanında Tarih-i Edebiyat, Emsâl ve İnşa derslerini ekler.⁷⁶

71 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 16.

72 Birinci sınıf dersleri arasında Hesap da bulunmaktadır. Bkz. Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8, 19.

73 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 2.

74 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 30.

75 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 37, 41.

76 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 11-18, 23, 26-28.

Türkçe ve Arapça, ders programlarında sıkça bahsi geçen önemli mevzulardan biridir. Doğu dillerinden Farsça ile Batı dillerinden Fransızcanın, İngilizcenin ve Almancanın tedrise dahil edilmesi zaman zaman gündeme getirilir. Mesela Hoca Muhyiddin, medreseden mekteplere geçmek isteyen talebenin mekteplilerden geri kalmasını istemediği için medreselerde Fransız hocalar istihdam edilmesini ister. Açık bir şekilde Fransızca'yı yabancı dil olarak ders programına alması da medreselerde Fransız hocalar istihdam etme talebi, onun talebeye Fransızca öğretme düşüncesinde olduğunu gösterir.⁷⁷ Mehmed Faik Efendi'nin fikri ise ecnebi lisanlarını tahsil etmesi gerekenlere her bir lisanı öğretmek üzere o lisanı mahsus mektepler açılması yönündedir.⁷⁸ Vildan Faik Efendi programında yabancı dil mevzusuna değinmezken medreseyi sınıflandıran Mehmed Ubeydullah Efendi sadece Edebiyat şubesinde Fransızca, İngilizce veya Almanca öğretilmesini öngörür.⁷⁹ Programında herhangi bir batı dilinin gerekliliğinden söz etmeyen Halim Sabit Efendi, Kitap ve Sünnet'in Arapça olduğuna vurgu yapar ve onları anlamak için mutlaka Arapça bilinmesi gerektiğini söyler.⁸⁰ Şevketî Efendi ise Dürûs-ı Tâliye bölümünün 1-8. sınıflarında Arapçanın, 3-8. sınıflarında Farsçanın, 4 ve 5. sınıflarında da batı dillerinden birinin kıraat, imla ve tercüme, basit mükâlemeler, gramer şeklinde öğretilmesini teklif eder. Dürûs-ı Âliye'nin lisan şubesinde de Arapça ve Arapçayla ilgili dersler okutulmasını ister. Aynı zamanda Farsça okutulmasını önerir, batı dillerinin okutulmasına dair ise herhangi bir tavsiyede bulunmaz.⁸¹

Medreseye Dair Kurallar

İslahât risâlelerindeki medreselere dair kurallar; eğitim yaşı, ders saatleri, tatil günleri, imtihan ve sınıf geçme sistemi şeklinde genel başlıklar halinde tasnif edilebilir. Ancak bu konulara değinilmeyen ya da kısmen değinilen risâleler de mevcuttur. Meselâ her bir risâlede eğitim yaşıyla ilgili kesin bilgiler olmasa da ne-redeyse risâlelerin tümünde bu konuyla ilgili genel kanaate varılabilecek ipuçları bulunmaktadır. Ders saatleri mevzusunda da benzer bir durum söz konusudur.

77 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 20. Fransız hoca istihdam etme talebini Sarıkaya, (*Medreseler ve Modernleşme*, s. 99) "Fransızca yabancı dil olarak teklif ve tavsiye edilmelidir" şeklinde yorumlamıştır.

78 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8.

79 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 30.

80 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 44.

81 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 22-23, 28, 53-54.

Risâlelerde ders saatleriyle ilgili bilgi olmadığı gibi olanlarda da ders saatleri kesin bir dille belirtilmemiştir. Bazen dersler günün vakitlerine göre ayarlanmış, bazen derslerin tamamında kaç saat olacağı, bazen de bir günde kaç saat ders okutulacağı söylenmiştir.

Risâlelerdeki tatil günleri ise haftalık ve yıllık olarak incelenebilir. Haftalık tatil günleri genellikle Cuma olan programlarda yıllık tatiller değişkendir. Yıllık tatilin bazen ramazana göre ayarlandığı, bazen de bunun dikkate alınmadığı görülür. Bazı risâlelerde senelik tatilin kaç ay olduğu bizzat söylenirken, bazılarında açıkça söylenmez. Ancak tedris süresi belli olan risâlelerden tatil müddetinin kaç aya tekabül ettiği çıkartılabilir. İmtihan ve sınıf geçme sisteminde de programların kendine özgü yapılarına göre değişkenlikler görülür.

Eğitim Yaşı

Hoca Muhyiddin, talebenin medreseye başlama yaşıyla ilgili kesin şartlar öne sürmez. Bununla birlikte o, Mekteb-i İbtidai'yi on beş yaşındayken ikmal ettiği farz edilen talebenin medreselerdeki tahsilini on senede tamamlayıp 22-25 yaşlarında icazetname alacağını söyler. Bu bilgiden çıkan sonuca göre talebe, Mekteb-i İbtidai derecesinde ve 15 yaşlarında medreseye başlamalı, medreseden en geç 25 yaşında mezun olmalıdır.⁸² Mehmed Faik Efendi'ye göre ise Mekteb-i Rüşdiye şahadetnamesi olmayanları, 15 yaşından yukarı ve 13'ten aşağı olanları medreseye kabul etmemeli, 25 yaşından büyük talebe medresede bulundurmamalıdır.⁸³ Vildan Faik Efendi ise medresenin ilk kısmına başlayacak talebenin 15 yaşından az, 25 yaşından fazla olmaması gerektiğini söyler. Ayrıca talebe ibtidai derecede malumata sahip olduğunu ve yazı bildiğini imtihanla ispat etmelidir.⁸⁴ Mehmed Ubeydullah Efendi'nin programında olduğu gibi Halim Sabit Efendi'nin programında da medresedeki talebenin yaşıyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak eğitim yaşıyla ilgili genel düşüncelerini yansıtmaya açısından Halim Sabit Efendi'nin bazı ifadelerini zikredebiliriz. İlm-i Hayvanatın ders programına alınma gerekçelerini anlatırken usullerin hem aklî, hem de naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayrıldığını, usûl-i aklîyenin sırf akıl ve tecrübeye dayandığını, bunun küçük insanlara yani insanın doğduğu günden on sekiz-yirmisine kadar teklif edildiğini söyler. Halim Sabit Efendi'nin bu ifadelerinden nizami eğitime başlama yaşıyla

⁸² Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 19.

⁸³ Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 7.

⁸⁴ Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 2.

ilgili net birşey çıkmasa da en azından eğitimin 18-20 yaşlarında tamamlanması gerektiğine inandığı çıkartılabilir.⁸⁵ Şevketî Efendi'ye göre ise medreselerdeki fenlerin başlangıcı rüsdî derecedeki tahsile denk olduğundan Dürûs-ı Tâliye'nin ilk sınıfına girmek isteyen talebenin Kur'ân-ı Kerîm'i okuyabilmesi ve muhtasar derecede ilmihâl vâkıf olması, Türkçeyi selâsetle okuyup yazması, yaşça on ikiden eksik, on beşten yukarı bulunmaması gerekir.⁸⁶

Risâle Müellifleri	Eğitime Başlama Yaşı	Eğitimi Bitirme Yaşı
Hoca Muhyiddin	15	22-25
Mehmed Faik Efendi	13-15	25 (en fazla)
Vildan Faik Efendi	15 (en fazla)	25 (en fazla)
Mehmed Ubeydullah Efendi	-	-
Halim Sabit Efendi	-	18-20
Şevketî Efendi	12-15	-

Tablo 10: Medreseye Başlama ve Medreseyi Bitirme Yaşları

Ders Saatleri

Hoca Muhyiddin'in programında ders saatleri belli olmasa da derslerin sabah, ikindi, akşam gibi hangi saat aralığında okutulacağı bellidir.⁸⁷ Mehmed Faik Efendi'nin programında ise her gün üç dört hisse ders okutulması ve talebenin her derse üç saat emek vermesi gerektiği söylenir. Buna göre talebe bir saat hocasından, bir saat muidinden (hocanın yardımcısından/asistanından) ders alarak, bir saat de kendi kendine okuyup ezberleyerek dersi tamamlamalıdır.⁸⁸ Şevketî Efendi de hangi derslerin hangi saatlerde okutulacağını vermez. Ancak o, bir günde kaç saat ders okutulacağı, derslerin haftada verilme adedine göre haftanın ilk, orta ve son günlerine bölüştürüleceği ve bir ders saatinin ne kadar olacağı gibi farklı konulara değinir.⁸⁹

85 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 39.

86 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 31.

87 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 16-18.

88 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8.

89 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 19-20.

Tatil Günleri

Hoca Muhyiddin'in programında yıllık tatil süresi açıkça ifade edilmese de 10 ay olduğu bilinen tedris süresinden geriye kalan 2 ayın tatil olduğu söylenebilir. Haftalık tatil ise Salı ve Cuma günüdür. Yalnız daha önce de bahsedildiği gibi haftalık tatillerde, günler tamamen boş geçirilmez. Altıncı ve yedinci hariç tüm sınıflarda, önemli birkaç dersin tatil günlerinde okutulması önerilir. Sadece tatil ikindileri hiçbir ders verilmez, böylece haftada iki defa ikindi dersi tatil edilmiş olur.⁹⁰ Mehmed Faik Efendi de senelik tahsil müddetinin 9-10 ay olması gerektiğinden sözeder ve geri kalan 2-3 ayın yıllık tatil olduğu işaretlerini verir.⁹¹ Vildan Faik Efendi'nin ders programında ise bir buçuk ay olan yıllık tatil, Ramazandan bir hafta evvel başlar, Şevvalin yani bir sonraki ayın ikinci haftasında son bulur. Haftalık tatil ise yalnızca Cumadır.⁹² Yıllık ve haftalık tatil günlerini açıkça belirtmeyen Mehmed Ubeydullah Efendi'ye baktığımızda onun Arapça şubesinde yıllık tahsil müddetini 10 ay olarak belirlediğini görürüz. Diğer medrese şubelerinde bahsetmediği bu tahsil süresi onun da yıllık tatili 2 ay olarak düşündüğünü gösterir.⁹³ Şevketî Efendi ise tatil konusunda çok farklı bir hususu gözönünde bulundurur. O, ülkenin tarım ülkesi, çoğu talebenin köylü ve reñçber evladı olmasına dikkat çeker. Vakti geldiğinde talebenin köyüne, tarlasına gidip ekin biçmeye ve harman yapmaya mecbur olduğunu ve dolayısıyla bu dönemde ders okutmanın mümkün olmadığını söyler.

Şevketî Efendi tatil vaktini ayarlarken talebelerle birlikte müderrisleri de gözönünde bulundurur. Ona göre yorgun düşen müderrisler seyahate çıkarak hem zihinlerini dinlendirmeli, hem de muhtelif memleketler görerek gözlemlerini zenginleştirmelidir. Bunun için de en münasip zaman yine yaz mevsimidir ve yaz tesadüf eden aylarda tatil yapılmalıdır. Bir tedris senesi dokuz buçuk aydan ibaret olmalıdır. Eğitimin başlangıcını 1 Eylül, nihâyetini 15 Haziran şeklinde belirleyerek iki buçuk ayı tatil tayin eder. Ramazanın yazı rastlamadığı günlerde, Ramazanda vaaz için gidecek talebenin izinli kabul edilmesi şartını getirerek hiçbir metinde zikredilmeyen bir teklif yapmış olur. Ayrıca ona göre Cuma, Bayram ve Kandil günleri de tatil olmalıdır.⁹⁴

90 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 16-18.

91 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8.

92 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 5.

93 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 22.

94 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 18-19.

Risâle Müellifleri	Eğitimin Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	Yıllık Tatil Süreleri (Ay)	Haftalık Tatil Günleri
Hoca Muhyiddin	-	2	Salı ve Cuma
Mehmed Faik Efendi	-	2-3	-
Vildan Faik Efendi	8 Şevval-22 Şaban	1.5	Cuma
Mehmed Ubeydullah Efendi	-	2	-
Halim Sabit Efendi	-	-	-
Şevketî Efendi	1 Eylül-15 Haziran	2.5	Cuma

Tablo 11: Eğitimin Başlama ve Bitiş Tarihi ile Haftalık Tatil Günleri

İmtihan ve Sınıf Geçme Sistemi

Hoca Muhyiddin'in imtihan ve sınıf geçme sistemine göre medrese talebesi her sene buldukları mahallerin görevlileri gözetiminde sınava tabi tutulacak, başarılı olanlara kitap ve benzeri mükâfatlar verilecektir. Kura ve ruûs gibi imtihanlarda fûnûn-ı cedideden de sualler sorulacak, üç sene sınıfını geçemeyen talebe medreseden atılacaktır.⁹⁵ Mehmed Faik Efendi'ye göre imtihanlar gerektiğinde her hafta, her ay ve sene yapılacaktır. O da imtihan sonunda talebe hediye verilmesini, talebenin mükâfatlandırılmasını öngörür.⁹⁶ Vildan Faik Efendi'ye göre ise medreselerin ilk ve ikinci kısmını tamamlayan talebe Ders Vekâleti'nin belirlediği vakitte imtihan edilecek, ehliyetlerini ispat eden ilk kısımdakiler ikinci, ikinci kısımdakiler de üçüncü kısma geçecektir. İmtihanlarını geçemeyenlere bir defalık olmak üzere bir sene devam hakkı verilecek, devam etmek istemeyenler medreseden ayrılacaktır. Üçüncü ve dördüncü kısımda da talebe imtihana girecek, sonuca göre geçecek veya kalacaktır.⁹⁷

Ders veya sınıf geçmeyle ilgili herhangi bir bilgiye yer vermeyen Mehmed Ubeydullah Efendi ise sadece Arapça şubesini dört senede ikmal edip şhadetnâme alanların mevcut altı şubeden istediğine dahil olabileceğini, belirlenen sürede sınıfları tamamlayan talebe de şhadetnâme veya icazetnâme verileceğini söyler.⁹⁸ Halim Sabit Efendi'ye göre ise isteyen talebe, orta seviyede malumat sahibi

95 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 24.

96 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 10.

97 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 3-4.

98 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 22-32.

yetiştiren birinci kısım medreseden ikinci kısma dahil olabilecektir. İkinci kısım medreselerin birinci ve ikinci sınıfında tahsil gören talebe ise öncekilerin yaptığı gibi kabiliyeti olduğu bir ilim şubesine gidecektir.⁹⁹ Şevketî Efendi'nin imtihan meselesine diğerlerinden daha fazla yer ayırdığı görülür. Ona göre Dürûs-ı Tâliye talebesinin imtihanları, her sınıfın programındaki derslerin tedrisi mümkün olanlarından yapılacaktır. Dürûs-ı Tâliye talebesi, tedris senesinin hitâmına bir ay kala muallimler tarafından tüm derslerden müzâkereye tabi tutulacaktır. Ayrıca Meşihat'ten tayin edilecek mümeyyiz ve muallimlerden oluşan bir heyet tarafından imtihan edilecek, sınıfını geçenlere malumat derecelerini gösteren tasdikli birer şahadetnâme verilecektir. İmtihanını ilk seferde veremeyen talebenin aynı sınıfta kalmasına izin verilecek, geriden geleceklere zarar verilmemesi için de yatılı olanların gündüze tahvili sağlanacaktır. Ancak imtihanını ikinci kez de geçemezse kaydı silinecektir. Şevketî Efendi, tahsilin hemen ardından imtihan yapılması taraftarıdır. Böylece muvaffakiyetin yüksek olacağını, aksi takdirde azalacağını söyler. Ona göre tahsilin tamamlanmasından sonra yapılacak imtihanlar alenen ayrıca yapılmalı, imtihanları tâli bir iş olmaktan koruyarak soruları sınırlı tutmamalıdır. İmtihandan sonra ise talebeye liyâkat derecelerini gösteren icazetnâmeler verilmelidir.

Tâli derecede tahsil görmüş talebe, belirlenen mesleklerden birine kabul edilmek için evvelâ gerekli evrakla merkez kâtibine müracaat edecek, kendisi için belirlenen günde merkeze gidip müdürün onayladığı kabulnâme ile hüviyet varakası alacak ve bununla istediği şube riyâsetine giderek deftere yerli veya taşralı/garip olmasına göre dahilî veya neharî olarak kaydedilecek ve kabulünü gösteren bir senede sahip olacaktır. Bundan sonra devam edeceği dersleri, dinleyeceği müderrisleri birkaç hafta zarfında seçerek kendisine verilen deftere kaydedecek ve idareye tasdik ettirecektir. Dürûs-ı Âliye bölümündeki vakti gelen talebe ise imtihana girmek istediğinde tahsil evrakıyla müdüriyete başvuracak, kendi mesleğinde seçtiği bir müderrise gönderilecektir. Talebe, imtihanın şekli, konusu ve zamanı kararlaştırıldıktan sonra mütehasıs olunan meslekten birkaç, mesleğiyle irtibatlı ilimlerden birer müderris ile Meşihat'ten tayin olunacak bir heyet tarafından alenen imtihan edilecektir. İlmî derecesini gösteren icazetnâmeler, seçmiş olduğu müderris tarafından merasimle verilecektir. Tahsil imtihanında bu kadarıyla yetinilecektir. Salâhiyet imtihanında ise talebe, seçilmiş müderris tarafından belirlenecek bir konu üzerine ilmî yeterliliğini gösterecek bir eser yazacaktır. Müderrisin kabul etmesinden sonra aleni imtihana giren talebeye merasimle salâhiyet icâzetnâmesi verilecektir. Mesleğin belirlenen müddetinde imtihan veremeyen

⁹⁹ Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 46.

dahilî talebe gündüz talebesine dönüştürülecek ve talebenin üçe kadar imtihan hakkı olacaktır. Ayrıca Dürûs-ı Âliye talebelerinden tahsilini tamamlayanlar veya tamamlamaya yaklaşanlar bu programın tatbikinden imtihana kadar uzatılacak olan üç sene zarfında mutad olan fenlerden - bu fenlerde hazırlandıkları için- alevî tarzda imtihan hakkına sahip olacaktır.¹⁰⁰

Mezunların İstihdam Alanları ve Medresede Hoca İstihdamı

Risâlelerde, medrese talebelerinin mekteplere geçme hakkı talep etmelerinin yanında mektep mezunlarının mesleklerinde de istihdam edilme talepleri mevcuttu. Aslında mekteplerde müderris istihdamı yeni bir husus değildi. Müderrisler, ilk kurulan mühendishanelerde dahi hocalık yapmışlardı.¹⁰¹

Hoca Muhyiddin'e göre medrese mezunları çeşitli alanlarda istihdam edilmelidir. Mezunlar, önemli mevkilerde istihdam edilerek hem dünyevi saadete nail olacaklar, hem de millet şer'î ve hikemî ilimleri bilen memurlardan istifade etme olanağına sahip olacaklardır. Böylece ülkenin refah düzeyi artacaktır. İcazetname alan talebe imtihanla medrese muallimliklerine, daha ehliyetsizleri ibtidaiye muallimliklerine, nahiye niyabetlerine ve müdürlüklerine, aklâm kitabetlerine, alay müftülüklerine, tekke şeyhliklerine ve bazı küçük kaza niyabetlerine heveslerinin artması için tayin edilmelidir. Bu durumda medrese mezunlarının çalışabileceği müesseseler; medrese, mektep, bürokrasi, askeriye, yargı (mahkeme naibi ve kadısı), müftülük, tekke gibi çok çeşitli kurumlar olacaktır. Burada cami görevlilerinin (imam, vaiz) zikredilmemesi dikkat çekmektedir. Teamüllere göre tekke şeyhlerinin medrese mezunlarından olup olmaması önemli değilken, Hoca Muhyiddin tekke şeyhlerinin de medrese mezunlarından tayin edilmesini öngörür:

“Çocuklara öyle mükemmel memuriyetler verilmez ya! Böyle icâzetnâme almağa nâil olan efendiler müsâbaka imtihanlarıyla bilcümle mahallerdeki medâris muallimliklerine, daha ehliyetsizleri ibtidâiye muallimliklerine, nâhiye niyâbetlerine, nâhiye müdirliklerine, bilcümle aklâm kitâbetlerine, alay müftiliklerine, tekye şeyhliklerine, bazı küçük kaza niyâbetlerine tayin olunmalıdır ki şâkirdânın ulûm ve funûna hevesleri tezâyüd eylesin.”¹⁰²

100 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 31-33, 36-37, 55.

101 Meselâ III. Selim döneminde mevcut iki mühendishânedede ders veren müderrisler arasında mantık ve matematik alanındaki eserleriyle bilinen Gelenbevî de bulunmaktaydı. Bkz. Seyfi Kenan, “Modern Üniversitenin Oluşum Süreci”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLV(2015), s. 354.

102 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 19-20.

Mehmed Faik Efendi de Hoca Muhyiddin'e benzer şekilde medrese mezunlarının devlet dairelerinin her biriminde, yüksek derecelerde istihdam edilmesi gerektiğini söyler.¹⁰³ Vildan Faik Efendi'ye göre ise istedikleri takdirde Medâris-i Sâniye kısmına mahsus derslerden geçenler tabur imamlıklarına, Medâris-i Âliye-i Sâniye'den geçenler alay müftülüklerine kabul edilmeli, son imtihanını başarıyla verenler niyabet, tedris, adliye memuriyetlerinden birine tayin edilmelidir. Ayrıca Medâris-i Kemâliye'den imtihanla geçip müderrislik yapmaya başlayanların her terfii bir zaman ve kıdemle sınırlandırılmalıdır.¹⁰⁴ Mehmed Ubeydullah Efendi ise medrese şubelerinden mezun olanların nerelerde istihdam edileceğine değinmez. O, sadece Fukaha şubesinin ibâdât kısmından şهادetnâme alanların imam, hatip ve vaizler sınıfını teşkil edeceğini belirtir.¹⁰⁵ Halim Sabit Efendi diğerlerinden farklı bir konuya değinerek medreselerde tahsil görenlerin alimâne bir emellerinin olmadığını ve talebelerin hoca (müderris) olmak için medreselerde okuduklarını söyler. Meşihat memuriyeti, mahalle imamlığı, kadılık, cami imamlığı gibi mesleklerin hocalıkla bağlantılı mesleklerden olduğunu düşünür.¹⁰⁶ Nihayetinde Vildan Faik, Mehmed Ubeydullah ve Halim Sabit Efendi medreselilerin sadece ilmiyeyle ilgili meslekleri icra edebileceklerinden söz etmiştir.

Şevketî Efendi ise hangi medrese kısımlarını bitirenlerin hangi meslekleri seçebileceğini ayrıntılı olarak anlatır. Verdiği mesleklerin çoğu ilmiyeyle ilgili olsa da bazı kısımları bitiren talebeye mekteplerde muallimlik yapma hakkı tanır. Ona göre Dürûs-ı Tâliye'nin altıncı sınıfından tasdiknâme alanlar askerlik muafiyetine nâil olabilecekler, birinci ve ikinci derecedekiler bilumum camilerde imâmete ve mescitlerde hitâbete ve Mekâtib-i ibtidâiyede muallimliğe, üçüncü derecede olanlar ise müezzinliğe hak kazanacaklardır. Ayrıca bu bölümden şهادetnâmesi olanlar Meşihat dairesi kalemlerinde ve şer'î mahkemelerde tecrübe kazanacak surette yetiştirilmek üzere kitâbete, taburlarda imâmete, büyük camilerde hitâbete, rüşdî derecesinde muallimliğe dahil olabilecektir. Dürûs-ı Âliye bölümünün herhangi bir şubesinden icazetnâme alanlar umumiyetle Dürûs-ı Tâliye müderrisliği yapabilecektir. Fıkıh icazetnâmesi alanlar derecelerine göre kaza, alay ve livalarda kaza ve iftâya, Ahlâk-ı İslâm kısmından icâzet alanlar vâizlik ve şeyhliğe geçebilecektir. Şevketî Efendi de Hoca Muhyiddin gibi tekke şeyhlerini herhangi bir şart olmamasına rağmen medrese mezunlarından tayin etmeyi öngörür.¹⁰⁷

103 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 10.

104 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 6-7.

105 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 27.

106 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 20.

107 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 32-35, 38. Hoca Muhyiddin ve Şevketî

Medreseden mezun talebinin istihdamı nasıl önemliyse medreselerde hoca olarak istihdam edileceklerin kimliği de o derece mühimdir. Medreselerdeki hoca istihdamı bittabi müderrislerden oluşmaktaydı. Ancak yeni programların uygulanmasına yönelik düşünceler, özellikle dil ve modern ilimler mevzusunda farklı alt yapısı olan hocaların istihdamını gündeme getirmişti. Meselâ Hoca Muhyiddin dil bahsinde de sözedildiği gibi medreselerde Fransız hocaların istihdam edilmesini teklif eder.¹⁰⁸ Şevketî Efendi, Dürûs-ı Tâliye bölümü için Arapçayı, Türkçeyi, Farsçayı okutacak kişiler gibi batı dillerini okutacak kişileri bulmanın da güç olmadığını söyler. Şevketî Efendi'ye göre Hikmet şubesindeki fenlerden bazıları mevcut müderrislerden tedris edilebilir. Diğer fenleri okutacak kişiler ise erbâbı yetişinceye kadar hariçten bulunabilir, bulunmadığı takdirde ise o fenler okutulmaz.¹⁰⁹ Nitekim 1910 Medâris-i İlmiye ve 1914 Islah-ı Medâris Nizâm-nâmesi yayınlanınca medrese müfredatına felsefe ve modern bilimlerin yanı sıra yabancı diller de girecek, sadece medreseli hocalar değil, medrese dışından gelen hocalar da bu kurumlarda ders vermeye başlayacaktır.¹¹⁰

Medrese ve Mektep Arasında Kurulan Bağ

Medrese ıslâhatı risâlelerinde, mekteplerle ilgili dikkat çeken hususları aşağıda da bahsedileceği üzere üç başlık halinde tasnif ettik. Risâle yazarlarından bazıları medreseleri doğrudan mekteplere benzetme çabasında iken kimi de medrese eğitimine mektep dersleri koyarak mekteplere olan ihtiyacı ortadan kaldırma veya mektep ve medreseyi yakınlaştırma çabası içindedir. Bazı risâlelerde mektebe gidecekler din eğitimi verilmesi hususu ve gayrimüslimlerin medreselere gidebilme/gitme ihtimali bahis konusu edilmiştir. Vildan Faik Efendi'nin risâlesi hariç tümünde medreseler darülfünunlara yani üniversiteye benzetilmiş, medreselerin birer darülfünun olduğu düşüncesi gündeme getirilmiştir.

Efendi'nin medreselilerin istihdam alanlarıyla ilgili düşünceleri başka bir çalışmada da değerlendirilmiştir. Bkz. Sarıkaya, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", s. 47-49.

108 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 20.

109 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 53-54.

110 Ahmet Ağaoğlu ve Adnan Adıvar gibi hocalar. Bkz. Seyfi Kenan, "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, XLI (2013), s. 15.

Medrese ile Mektebi Yakınlaştırma Teşebbüsleri

Hoca Muhyiddin'e göre birinci sene Hikmet-i Tabiiyeyi ikmâl edip İdadi mektep derslerini okuyan talebeye Mekteb-i Âli'ye girebilmeleri için birinci dereceden şhadetnâme verilmelidir. Medreseden alınan icazetnâme Mekteb-i İdadi şhadetnamesine denk olduğundan talebe istediğinde doğrudan Mekteb-i Mülkiye'nin âli sınıflarına ve Mekteb-i Tıbbiye'nin tababet sınıflarına imtihanla girebilecek, istediği takdirde de Hukuk Mektebi'ne gidebilecektir. Hoca Muhyiddin, mektep ve medrese tedrisini birbirine yakınlaştırmaya, bu iki kurum arasında talebe geçişini ve mezuniyet sonrası meslek seçimindeki geçişkenliği kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Onun medreseleri mekteplere benzetme çabası aşıkardır.¹¹¹ Mehmed Faik Efendi de aynı şekilde medrese ve mektep arasında olabilecek geçişkenliğe bakar. Herhangi bir mektepten medreseye, herhangi bir medrese kısmından da mekteplere talebe kabul edilebilmesi ve böylece mekteplerle medreselerin arasında irtibat kurulabilmesi gerektiğini söyler.

Vildan Faik Efendi ise medreselerin mekteplere benzetilme çabasından çok farklı bir amaçla karşımıza çıkar. Nüvvab ve Hukuk mekteplerine değindiği mekteplerle ilgili tek yerde, medreselerde İlm-i Kaza ve İlm-i Hukuk gibi derslerin tafsilatlı bir şekilde okutulmasını teklif eder. Ona göre Hukuk mekteplerinde okutulan bu dersler medreselere alınınca Nüvvab ve Hukuk mekteplerine ihtiyaç kalmayacaktır. Mekteplerdeki nizamı ve programı medreselere uygulayarak Medreselerde yaşanan problemleri çözmek ister.¹¹² Hukuk mektepleriyle medreselerin yakınlaştırılmasının şer'îye ve nizamiye mahkemeleri, şer'î hukuk-kanun meseleleriyle irtibatlı başka mühim yönü vardı. İlk hukuk mektebi Medresetü'l-Kudat (kurulduğu sıradaki adıyla Muallimhane-i Nüvvab) kurulduğu zamanlar medrese talebelerine hitap ediyordu. Tatbikata dönük olarak II. Meşrutiyet'in ilanı arefesine kadar fıkıh çerçevesinde hukuk eğitimi veriyordu.¹¹³ Aslında daha önce Hoca Muhyiddin taşra medreselerinden söz ederken Vildan Faik Efendi'nin fikirlerine benzer bir düşüncesine yer vermiştir. Ona göre taşra medreselerinde Rüşdiye ve İdadiye mektebindeki dersler okutulacak, böylece bu mekteplere lüzum kalmayacaktır. Dolayısıyla Rüşdiye ve İdadiye mekteplerine sarfedilen tüm gelirler de

111 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 20.

112 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 7; Güldöşüren, "Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", s. 214.

113 Ali Adem Yörük, *Müderres ve Hukukçu Rizeli Hafız Kasım Efendi II. Meşrutiyet Dönemi Hukuk Eğitiminde Üslup Arayışları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), s. 108.

medreselere kalacaktır.¹¹⁴ Mektepler bahsine pek de yer ayırmayan Halim Sabit Efendi ise medrese hocaları/müdrerisleri ile mektep hocalarını/muallimlerini karşılaştırır. Mektep mualliminin Hesap, Hendese, dersiamın ise Sarf ve Nahiv talim ettirdiğini, bir muallim gibi bir müdrerisin de beş on senede sırasıyla birkaç kitabı okuttuktan sonra icazet vererek emeklilik yoluyla işten çekildiğini söyler.¹¹⁵

Mektep ve Medreselerde Müslim ve Gayrimüslim Talebe

Hoca Muhyiddin, gayrimüslim öğrencilerin bulunduğu İdadi ve Askeri İdadi mekteplere Müslüman talebelerin de gidebilmesine dikkat çeker. Dinlerini öğrenip inançsız kalmamaları için gayet açık ve sade bir şekilde Türkçeye tercüme edilmiş Fıkıh, Hadis, Risâle-i Hamidiye gibi akaid kitaplarının tarih okutur gibi bu talebelere okutulmasını önerir.¹¹⁶ Medrese ve mektepleri birbirine yaklaştırmaya çalışan Mehmed Faik Efendi ise mekteplere gidecek Müslüman talebeler değil de medreselere gitmek isteyen Hristiyan talebeler üzerinde durur. Ona göre medreseler mesele-i diniye ile ilgili, medreseleri besleyen vakıflar da evkâf-ı hususiye olduğundan Hristiyanlar medreselere tabiatıyla giremezler ve kabul olunamazlar. Bunun için medreselerle mektepler birbirinden ayrılmalıdır.¹¹⁷ Mehmed Ubeydullah Efendi ise Mehmed Faik Efendi'nin söylediklerinin tam tersi sözler sarfeder ve medreseye gitmek isteyen gayrimüslim talebenin önünü açmak ister. Ubeydullah Efendi'ye göre İslamda ilmiye kapısı kimseye kapatılamaz, müslüman ve gayrimüslime, yerli ve ecnebiye her daim açık olmalıdır.¹¹⁸

Medreseleri Darülfünuna Benzetme Çabaları

Hoca Muhyiddin, fûnun-ı cedidenin derslere eklenmesiyle dünyadaki birçok medresenin çökmekten kurtulacağını, müslümanların fikirlerinin ulûm ve fûnûnla aydınlanacağını düşünür. Böylelikle İslamiyetin hikmet ve medeniyete mani olmadığı Avrupa tarafından görülecek, İslamiyete övgüler artacak, medreselerden yine önemli kişiler yetişmeye başlayacaktır. Hoca Muhyiddin risâlesinin birkaç yerinde, medreseleri darülfünuna benzetir. O, Avrupa'dakilere benzer darülfünunlar ve tersaneler yapılması halinde her fende "hünerli" Müslümanlar

114 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 29.

115 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 20-21.

116 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 20.

117 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 7-8.

118 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 31.

yetiyeceği görüşündedir.¹¹⁹ Medreseleri darülfünuna benzeten diğer bir risâle yazarı da Mehmed Faik Efendi'dir. Ona göre medreseler küçük birer darülfünun modelidir. Darülfünun tipi bu medreseler kazalara, nahiyelere girdikten kısa bir süre sonra buralarda hükema ve muhakkıkîn yetiyecektir.¹²⁰

Mehmed Ubeydullah Efendi, medreselerin sadece halkın ulûm-ı diniye dediği ibadât ve itikadât ilimlerine mahsus müesseseler olmadığını, her türlü ilmin tahsil edildiği darülfünunlar olduğunu ifade eder.¹²¹ Halim Sabit Efendi ise birinci kısım medreselerin son senelerinin Ulûm-ı Kurâniye, Hadis ve teferruâtı, Fıkıh Usulü dersleri itibariyle birkaç şubeye ayrılması gerektiğini ve böylece birer darülfünun-ı İslâmî'nin teessüs etmiş olacağını söyler.¹²² Şevketî Efendi de medreselerin vaktiyle Ulûm-ı şer'îye, arabiye ve akliye gibi fenlerin tedris ve neşri için kurulan darülfünunlar olduklarını belirtir. Ona göre medreseler, darülfünun olma yani bir bakıma modern ihtisaslaşma özelliği gözönünde bulundurularak ıslah edilmelidir.¹²³

Medreselerin İdare Şekli ve Yayınlar

Risâlelerde, medreselerin idaresiyle alakalı birimler farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Medrese idaresi denilince ilk akla gelen Ders Vekâleti ve buna benzer görevler Halim Sabit Efendi'nin risâlesi hariç diğerlerinde çeşitli adlarla ele alınmıştır. Meselâ risâlelerde Meclis-i Talebe, Heyet-i İdare ve komisyon adı altında Ders Vekâleti ve Ders Vekili'nin görevlerini yerine getirebilecek heyet/meclis ve komisyonlardan söz edilir.

Müellifler risâlelerinde medreselerin, ulemanın, talebenin gelir ve giderlerine dair idari yapıyı ilgilendiren bazı teklifler sunar. Çoğu müellif, medreseyle ve

119 Hoca Muhyiddin, medreselerden yetişmiş kişilere örnek olarak Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd, Gazâlî, Fahreddîn Râzî'yi vermiştir. Avrupalılardan da menfi örnek olarak özellikle Renan'ı zikir etmiştir: Avrupalılar "Mösyö Renan'ın sût-i zannı gibi İslâmiyetin mâni-i hikmet ve medeniyet olmadığını bi'l-fiil görecektir". Bkz. Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 22-23. Mehmed Faik (*Islâh-ı Medâris*, s. 16) ise medreselerin ıslâhıyla İbn Sinalar, Râziler, Gazaliler, İbn Rüşdler, Farabiler, mücahidler, Suaviler gibi hükema ve muhakkıkîn-i İslâmiyenin çıkmaya başlayacağını, Avrupalıların bu hali göreyerek şaşıracaklarını ve beğenip alkışlayacaklarını ifade eder.

120 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 15.

121 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 13.

122 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 46.

123 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 3-4, 6.

medreselilerle ilgili masrafların vakıflardan karşılanması görüşündedir. Bu müelliflerin bazıları vakıf gelirleriyle birlikte kısmen milletin yardımını da gözardı etmezler.

Yayınlarla ilgili olarak söylenebilecek şey ise çoğu müellifin medreselerde okutulması için Kelam, Arapça gibi farklı alanlarda yeni ders kitabı teklifinde bulunmasıdır. Müelliflerden ikisi Avrupa'yı, biri de dünyayı göreyak yurt dışındaki gelişmelerden haberdar olmanın -medrese ve medreseliler açısından - önemine vurgu yapar.

Ders Vekâleti ve Benzer Görevler

Medreselerdeki eğitim ve öğretimi düzenlenmek üzere Meşihat'e bağı olarak kurulan Ders Vekâleti,¹²⁴ Hoca Muhyiddin'in risâlesinde geniş bir yer tutar. Hoca Muhyiddin, Ders Vekâleti'nde olması gereken kişilerden bahseder, Ders Vekâleti'ne mahsus haftalık ilmi/fenni gazetelerin bulunması ve Ders Vekâleti azalarından on kişinin Avrupa darülfünunlarına gönderilmesi gerekliliğinden sözeder. Ona göre Ders Vekâleti tarafından vilayetlerin tümünde medrese tahsil usulünü gösterecek defterler tutulmalıdır. Medreseler taşra müftüleri vasıtasıyla idare edilmeli, medreselerdeki derslerin yolunda gidip gitmediğini bildirmesi için merkez vilayet müftülerine teftiş hakkı, mülkiye memurları reislerine de şikâyet hakkı verilmelidir. Ders Vekâleti'nin başında bulunacak Ders Vekili, yeni ilimlerden haberdar ve şark ve garb ilimlerine vâkıf olmalıdır. Bunun yanı sıra Ders Vekili en azından *Tarih-i Tabii* sahibi Mahmud Esad Efendi, *Risâle-i Hamidiye* müellifi Cisir veya mütercimi Manastırlı İsmail Efendi gibi kişilerden tayin edilmelidir. Ders Vekâleti heyeti ise her fenden anlayan, lisan bilen, liyakatli kırk kişiden oluşmalıdır. Heyetin yayınlayacağı haftalık ilmî dergiler haftadan haftaya Avrupa ve Amerika'daki gelişmeleri ve son keşifleri yazmalı, Türkçe ve Arapça olarak neşredilmeli, taşradaki medrese talebelerine ücretsiz, çeşitli İslam memleketlerine de masrafını koruyacak kadar cüzi bir ücretle hemen gönderilmelidir. Son gelişmeler ve değişime uğrayan nazariyeler kitaplara ilave edilip basılmalıdır. Hoca Muhyiddin Ders Vekâleti bünyesinde yeni Kelâm kitabı yazılmasını, medreselere ait vakıf gelirlerinin Ders Vekâleti'ne bırakılmasını da önerir.¹²⁵

124 Mehmet İpşirli, "Ders Vekâleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, IX, 183.

125 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 23-26, 28-29.

Mehmed Faik Efendi ise risâlesinde Ders Vekâleti'nden değil de Ders Vekili'nden söz eder. Muktedir hocaların yetiştirilmesi için değerli kişilerden müteşekkil bir encümen oluşturulmasını öngörür. Ona göre Ders Vekili ve encümenin sahip olması gereken bazı vasıflar mevcuttur. Ayrıca medreseleri idare edecek ve bütün dünya Müslümanlarını kapsayacak görevleri belli bir heyet oluşturulmalıdır.¹²⁶

Vildan Faik Efendi'nin programında Ders Vekâleti bahsi iki yerde geçer. Onun belirlediği programa göre ise imtihanlar Ders Vekâleti heyetinin belirlediği zamanlarda yapılmalı, verilen icazetnâmeler muallim ve müderrisler gibi Ders Vekâleti tarafından da onaylanmalıdır. Vildan Faik Efendi, görevleri itibarıyla Ders Vekâleti'ne benzeyen Meclis-i Talebe adlı kurumdan da birkaç kez söz eder. Bu Meclis-i Talebe, vilayet ve sancaklardaki medrese düzenlemelerinin uygulanması için Meşihat'teki ulemeden birini tayin edecektir. Durumları araştırıldıktan sonra medreseye kabul edilen talebe ilmühaberle müderris tarafından Meclis-i Talebe'ye bildirilecektir.¹²⁷

Ders Vekâleti veya Meclis-i Talebe gibi bir kurumdan sözetmeyen Mehmed Ubeydullah Efendi ise medreselerin ıslâhı için bir komisyon kurulması teklifinde bulunur. Bu komisyon talebenin ehliyetine ve bilgisine dair sınırlar çizecek, onların kaç senede nerede eğitileceğine dair karar verecektir.¹²⁸

Şevketî Efendi'nin programında da Ubeydullah Efendi'nin programındaki gibi Ders Vekâleti bahsi yoktur. Onun programında Heyet-i İdare'den ve bu heyetin bazı fonksiyonlarından söz edilir. Meselâ bazı Dürûs-ı Tâliye talebesi lüzum görüldüğünde Heyet-i İdare'nin tayin edeceği kendi sınıf veya daha yukarı sınıf şâkirdleri tarafından müzâkereye tabi tutulacaktır. Dürûs-ı Tâliye bölümünde, her tedris dairesinin müderrisleri oranın Heyet-i İdare azasını oluşturacaktır. Bu müderrislerden kıdem ve liyakatlarına göre müdürler seçilecek, okunacak fenlere ait kitaplar Heyet-i İdare müşâveresinde belirlenecektir. Dürûs-ı Âliye müderrislerinden biri her sene müdür olacak, her şubeden müderris ile geçici reis Heyet-i İdare'yi teşkil edecektir. Müderrisler her tedris döneminde verecekleri dersleri şubelerinde müzakere edip programlarını merkez kitâbetine göndereceklerdir. Müderrisler için kurulan büyük bir odada Heyet-i İdare toplanacaktır. Ayrıca Şevketî Efendi, Dürûs-ı Âliye ve Dürûs-ı Tâliye'nin bağlı olduğu ilmiye merkezlerinden ve tedris dairelerinden bahseder. Ona göre ıslah programını da müderris ve erbâb-ı vukûftan oluşan bir komisyon tatbik etmelidir.¹²⁹

126 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 10-12.

127 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 3, 6, 9, 12.

128 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 32.

129 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 32, 43-44, 49, 60-62, 64-65.

Medrese Gelir ve Giderleri

Hoca Muhyiddin, birçok konu gibi medrese gelirleri ve bu gelirlerin nasıl kullanılacağına dair önerilerde de bulunmuştur. O, İstanbul medreselerinin Evkâf Nezareti bünyesinde birçok geliri olduğunu, vakfiye tahsisatının hükümet memurları tarafından öteye beriye satılarak suistimal edildiğini ve rüşvetle Evkâf idaresinden alındığını belirtir. Ona göre bu tahsisat Ders Vekâleti'ne ve İslam akademisine bırakılırsa İstanbul medreseleri, medreselere ve talebelere sarfedilmek üzere ziyadesiyle gelir elde edecektir.¹³⁰ Mehmed Faik Efendi de medrese, müderris ve diğer medrese çalışanlarının masraflarını karşılayacak bazı gelirlere dikkat çeker. Ona göre yapılacak masraflar ehil olmayanların eline düşmüştür. Halbuki masraflar Evkâf'tan, zekattan, kurbandan, fitreden, sub' u rub'dan, îânenen, şirket ve cemiyetlerden rahatlıkla karşılanabilirdi. Ayrıca şer'î mahkemelerin gelirleri de bulunmaktaydı.¹³¹ Vildan Faik Efendi'nin gelir ve giderlerle ilgili teklifi ise İstanbul'daki medreselerin vakıf gelirlerinin tedrisi sağlayacak düzeye çıkartılması, talebenin nakdî olarak vazifelenirilirip cerre çıkmaktan kurtarılması idi. Ayrıca müderris, vakıf tahsisatını ve vakfiyesini bilecek, ona göre defter tutacak, böylece vakıf tahsisatının medreselilere verilip verilmediği anlaşılacaktır.¹³² Mehmed Ubeydullah Efendi de medreselere bağlı vakıfların düzen altına alınmasını ister. Vakıf gelirleri israftan kurtarılsa İstanbul'da gecede on bin talebeyi içine alabilecek bir eğitim gerçekleştirilebilir. Ona göre zaten her türlü masraf ve müşkilatı göze alarak İslâm aleminin ihtiyacı olan bu tür bir eğitim kurumu oluşturmak hilafet devletinin görevidir.¹³³ Halim Sabit Efendi, ulemanın ve talebenin cer ile maişet temin etmelerinin, yani din hizmeti karşılığında halktan maddi bir menfaat beklemelerinin caiz görülemeyeceğini söyler fakat ulemanın ve talebenin geçimlerini nasıl sağlayacağını söylemez.¹³⁴ Şevketî Efendi ise talebelerin vakit kaybı yaşamadan tahsillerinde muvaffak olmaları için -tedris dairesi ve ilmî merkezlerinin maddi imkanları nispetinde- yemek ve çamaşır işlerinin müdüriyetleri tarafından başkalarına gördürülmesini ister. Masraflar, kısmen vakıfların tahsisatıyla kısmen de milletin yardımıyla karşılanacaktır. Ayrıca Dürûs-ı Tâliye talebesinin programdaki kitapları, tasarrufa riâyet edilerek daireleri tarafından tedarik

130 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 28-29.

131 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 10.

132 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 7, 13-14.

133 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 7.

134 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 47.

edilmelidir. Dürûs-ı Âliye talebesinin yemek ve çamaşır dışındaki masrafları için gerekli miktar, evvelkilere haftalık, sonrakilere aylık olarak verilmelidir.

Şevketî Efendi'ye göre aslında güzel bir köy bularak vaaz ve cer için Ramazanda dışarı çıkan talebe hem ilmen hem de bedenen gelişir, ahali de onlardan yararlanmış olur. Cer namına para almanın ilmî şerefi ihlal edeceğini düşünse de talebeyle verilen paranın mühim miktarda olmasını önemser. O, Dürûs-ı Âliye ve Dürûs-ı Tâliye'nin altıncı sınıfını tamamlayan dâhili talebenin, hem ufuklarını genişletip ilimlerini arttırdıkları, hem de ahaliye dini öğrettikleri için hükümet tarafından harcırahları karşılanarak uygun yerlere gönderilmesi taraftarıdır. Tahsil masrafları karşılanırsa cer namına para almaktan menedilmeli, verilen para ise yine kendilerine sarfedilmek üzere resmi makbuz mukabilinde alınmalı ve tedris dairesine teslim edilmelidir. Şevketî Efendi'ye göre ruûs nâil olan müderrislere tedris ile meşgul olmaları için en azından orta halde geçinecek maaş tahsis edilmeli, maaş tahsis edilirken kapasiteleri, seyahat ve kitap masrafları gözönünde bulundurulmalıdır. Şevketî Efendi, müderrislerin maaşlarını ve rütbelerini yükselterek şevk ve gayretlerini arttırmayı amaçlar.¹³⁵

Yeni Kitap Yazma ve Telif Teklifleri

Yeni kitap yazma ve telifi ile ilgili olarak Hoca Muhyiddin, eski fen ve felsefeyle karıştırılmış Kelâm kitapları yerine yeni felsefeyle “karıştırılmış” Kelâm kitabı yazma teklifinde bulunur. Ders Vekâleti'ni Yeni Kelâm kitabı hazırlamakla vazifeli addeder. Ders Vekâleti, Fransızların Akademi dedikleri büyük meclisleri gibi İslam İlmiye Meclisi haline gelince cahil maarif azalarından oluşan heyete lüzum kalmayacaktır. Ayrıca Avrupa'da ortaya çıkan İslâm muhalifi felsefeye karşı reddiye yazacak, bunu Kelâm kitaplarına ilave edecek ve böylece ulema, müslümanların doğru yoldan sapmalarını engellemiş olacaktır:

“...İlm-i kelâm kitapları fûnûn-ı atıka ile mâlâmâl bulunduğundan böyle hikmet ve felsefe-i kadîm[e] ile mahlût olan İlm-i kelâm yerine hikmet-i cedîd[e] ile mezc edilecek ve yeni felsefenin, din-i İslâm akl-ı selîme mugâyir olup da redde şâyân mahallerini red ile husûle gelecek cedîd İlm-i kelâmı tedvîn etmek işbu Ders Vekâleti Heyeti'nin dâimi vazifesi olmalıdır.”¹³⁶

135 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 38-40, 45, 56.

136 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 25-26.

Mehmed Faik Efendi de eski usuldeki kitapların yeni usule uygun hale getirilip telif edilmesinden ve okutulmasından yanadır. Ancak bunların ne tür kitaplar olacağından bahsetmez.¹³⁷ Mehmed Ubeydullah Efendi ise Hoca Muhyiddin gibi Kelâm değil de Arapçayla ilgili yeni bir kitap teklifinde bulunur. O, tedavüldeki kitapları Arapça öğrenmek için yeterli bulmaz ve bunun için Arapçayla ilgili yeni kitaplara ihtiyaç olduğunu düşünür. Gereken talep karşılanmadığı takdirde müsabakalar açılıp yeniden kitap yazılmalıdır.¹³⁸ Şevketî Efendi'ye göre ise okutulacak fenlere ait kitaplar, Heyet-i İdare müşâveresinde belirlenmelidir.¹³⁹

Müdürrislerin Yurt Dışına Gitmesi ve Yayın Yapmaları

Müdürris veya eğitimle uğraşan idarecilerin dünyadaki gelişmeleri takip etmek amacıyla yurt dışına gitmeleri, bazı risâlelerin konusu olmuştur. Meselâ Hoca Muhyiddin'e göre Ders Vekâleti Heyeti'nden on kişi, her sene masrafları karşılanmak suretiyle Avrupa darülfünunlarına gönderilmeli, garb fenlerini tahsil ederek dönen bu kişiler öğrendiklerini meclise arzmelidir ve haftalık gazetelerinde neşretmelidir.¹⁴⁰ Mehmed Faik Efendi'ye göre de Heyet-i ilmiyeden bazı kişiler her sene Avrupa'ya gitmeli, oradaki gelişmeleri görerek meclise takrirler vermelidir.¹⁴¹ Şevketî Efendi, dünyayı gören müdürrisle/akan su, görmeyen müdürris/durgun su arasında oluşacak farklar gibi dünyayı gören müdürrisle görmeyen müdürrisin yetiştireceği talebeler arasında da büyük farklar oluşacağını düşünür. Ona göre müdürrisler kendilerini geliştirmek için tatillerde seyahat etmeli, çeşitli kavimler ve muhtelif memleketlerden haberdar olmalıdır. Dürûs-ı Âliye müdürrisleri birikimlerinden herkesi haberdar etmek üzere telif ve neşriyatta bulunmalıdır.¹⁴²

Taşra Medreseleri, Hocaları ve Talebeleri

İslâhat risâlelerinde İstanbul medreseleri merkeze alınsa da taşra medreselerine de zaman zaman değinilmektedir. Meselâ Hoca Muhyiddin, İstanbul medreselerinin ıslâh edilmesi halinde taşra medreselerinin de bir sonraki sene kimsenin dahil olmadan bahsedilen programı uygulamaya ve belirlenen dersleri okutmaya

137 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 8.

138 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 22.

139 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 43.

140 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 25.

141 Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 16.

142 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 43-44.

başlayacaklarını düşünür. Anadolu'nun birçok kasabasında görev yapan müderrisleri de unutmaz, onların vefakâr ve cefakâr hallerine vurgu yapar. Bu müderrisler hiçbir maaşı olmadan sadece ahalinin yardımıyla talebe okutur, ilim neşrine muvaffak olduklarında Allah'a şükreder, talebelere medrese odaları bulduklarında sevinir, talebe bulamayınca kabahatin kendilerinde olduğunu düşünüp üzürlüler. Tüm bu fedakârlıkları yapan muallim ve müderrislerin masrafları ise çok azdır. Hükümet medreselilere karşı olumsuz bir tavır takınsa da kazalarda onlardan başka söz anlayan, hükümetin icraatına yardım edip halifeye itaati teşvik eden ve umumi ahlâka hizmet eden kimse yoktur.¹⁴³ Ayrıca Hoca Muhyiddin, taşra medreselerinde Rüşdiye ve İdadiye mektebi derslerinin okutulacağını söyler.¹⁴⁴ Taşra medreselerine değinen Vildan Faik Efendi'nin ilk söylediği şey ise taşradan gelen talebenin imtihana tabi tutulacağı, seviyelerine göre sınıflara kaydedileceğidir. O, İstanbul medreselerinde okutulacak ilimler/fenler cedvelinin taşra vilayetlerine ve sancaklarına yayılmasını ister.¹⁴⁵ Şevketî Efendi de taşra medreselerini ıslâh programına dahil edenlerdendir. Şöyle ki yazdığı medrese programının muvaffak olmasını, İstanbul'un yanında Anadolu, Rumeli gibi diğer yerlerdeki tüm Osmanlı medreselerinin gözönünde bulundurularak yapılmasına bağlar. Ona göre hazırladığı program başta İstanbul uleması olmak üzere Anadolu, Rumeli ve tüm İslâm memleketlerine aittir.¹⁴⁶

Değerlendirme

Makalede bahsedilen medrese konularından da görüldüğü gibi risâlelerin teklifler ve öneriler bakımından birbirine benzer tarafları bulunmaktadır. Aynı zamanda risâlelerin çoğunda usul ve tarz bakımından çeşitlilikler göze çarpmakta, medrese kısımları gibi basit bir konuda dahi şaşılacak derecede farklı tavsiyeler yer almaktadır. Sınıf geçme usulü, derecelere ayrılan medreseden bir üst dereceye çıkarak medreseyi tamamlama, mecburi dil eğitiminden sonra ihtisas

143 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 26-27. Konya'yı örnek vererek burada birçok talebenin okuduğuna, hükümetin ne hocaya ne de talebeye hiçbir yardımda bulunmadığına, buna rağmen dine hizmet düşüncesiyle dayanılmaz eziyetlere katlandıklarına vurgu yapar. Ayrıca Muhyiddin Efendi (s. 30-31) taşra yöneticilerinin fedakârlıklarına işaret etmek için İzmir ve Manisa valilerini örnek gösterir, onların açılmasına vesile oldukları mekteplerden söz eder.

144 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 29.

145 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 5-8.

146 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 1.

şubelerine devam, senelere ayrılan ilk kısımdan ihtisas şubelerinden oluşan diğer kısma geçme gibi konular bunlardan birkaçıdır. İhtisaslaşmaya önem veren Mehmed Ubeydullah Efendi ile Şevketî Efendi'nin tekliflerinde bile hem tarz, hem de içerik itibarıyla birbirinden ayrılıklar görülür. Ubeydullah Efendi'nin programına göre uzun bir Arapça eğitiminden sonra ihtisas şubelerine gidilirken,¹⁴⁷ Şevketî Efendi'nin programına göre Tâli eğitimden sonra Âli bölümdeki ihtisas şubelerine gidilir.¹⁴⁸ Kazanlı Halim Sabit Efendi ise tamamen farklı bir bakış açısıyla bazı dersleri aklî dersler olarak tanımlar ve bu dersleri ahlakîyat ve muamelat adı altında verir.¹⁴⁹ Risâlelerde medreselerin toplam tahsil süresiyle ilgili verilen rakamlar da birbirinden farklıdır. Hoca Muhyiddin ile Mehmed Faik Efendi dışındaki müelliflerin belirlediği yıllık eğitim süresi makale içinde de bahsedildiği gibi birbiriyle aynı değildir.

Medrese tahsili almış olmalarının verdiği altyapıyla olsa gerektir bazı konularda fikrî anlamda kısmen birleşen risâle yazarları ayrı tarzlardaki modern mektep eğitiminden geçmiş olmalarıyla olsa gerektir bazı konularda ise birbirinden ayrılmaktadır. Onların eğitim alırken mektep ve medreselerde gördükleri eksiklikler ve fazlalıklar, ilgi alanları ve sahip oldukları meslekleri, medreselerle ilgili tekliflerinin çeşitlilik arzemesinde muhtemelen etkili olmuştur.

Risâlelerde ortak düşünce veya istekler de olduğunu söylemiştik. Bu ortak fikir ve taleplerin en önemlilerinden biri, Osmanlı Devleti'nin hilafet merkezi olma özelliğinin gözönünde bulundurularak medrese islahatının bu mevkiye yaraşır düzeyde yapılma gerekliliğinin vurgulanmasıdır. Meselâ Hoca Muhyiddin, hilafet merkezindeki medreselerin yeni fenlerle donatılması halinde tüm dünya müslümanlarının bundan istifade edeceğini ve medreselerin yeniden ihya olacağını söylemektedir.¹⁵⁰ Mehmed Ubeydullah Efendi ise medreselerle ilgili olarak Meşihat'e, hilafet merkezi olma sorumluluğuyla hareket edilmesi gerektiğini hatırlatır.¹⁵¹ Halim Sabit Efendi'ye göre de Osmanlıyı takip eden ve medreselerin perişan halini gören bir İslam dünyası mevcuttur ve dolayısıyla hilafet merkezi olma bilinciyle yol alınması gereklidir.¹⁵² Şevketî Efendi de benzer şekilde İslam

147 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 22-32.

148 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 33.

149 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 37, 39-40, 42.

150 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 22-23, 26.

151 Mehmed Ubeydullah, *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, s. 6-8

152 Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere*, s. 6; Altuntaş, "Hocam Halim Sabit Beyefendi Mükrimin Halil Yınanç", s. 18.

hilafetine karşı mükellef olduğunu ve bu mevkiye uygun adımlar atılması gerektiğini vurgular.¹⁵³ Ayrıca müellifler medreseleri, maddi manevi ön sıralarda yer alan mekteplerin derecesine çıkartma çabasıdadır. Bu manada mektep ve medrese eğitiminin birbirine yakınlaştırılması, medreseleri birer Darülfünun haline getirme girişimleri de ortak bir düşünce olarak zuhur eder. Özellikle Hoca Muhyiddin ve Mehmed Faik Efendi'nin medrese ve mektepler arasındaki geçişkenliği kolaylaştırmaya çalıştığı muhakkaktır.¹⁵⁴ Vildan Faik Efendi ise mektep ve medreseler arasındaki ilişkiye daha farklı açıdan yaklaşır, medreselerde okutulmasını önerdiği derslerle mekteplere lüzum kalmayacağını düşünür.¹⁵⁵ Risâlelerde de görüldüğü gibi medreselerin geleneksel kuruluş sisteminden farklı bir yapılandırılmaya tabi tutulması ve bu yöndeki fikirlerin ağır basması, medreselerin Tanzimat'tan itibaren açılmaya başlayan mekteplere uyum sağlaması için gösterilen gayretlerin bir tezahürü olarak yorumlanır.¹⁵⁶

Sonuç itibariyle değerlendirilmeye tabi tutulan tüm bu kendine has usluba ve tarza sahip metinler, her biri yazarlarının ilgileriyle oluşmuş modern dönem medrese ıslâhı risâleleridir. Bu ıslâh metinlerinden birinin veya birkaçının öne çıkartılıp idealize edilmesi ise pek mümkün değildir. Nitekim risâlesinde birçok konuyu en ince ayrıntısına kadar inceleyen Şevketî Efendi'nin programı bile bir takım kusur ve kusura sahiptir. İdeal ıslâh metni belki tüm bu risâlelerin gözönünde bulundurulup ortak bir metin çıkartılmasıyla mümkündür. O da kısmen 1914 Nizamnamesi'nde tezahür etmiştir. Dolayısıyla karşılaştırılan ıslâh risâlelerinin yapılmış diğer bazı incelemelerde ifade edildiği gibi 1914'te ve öncesinde yayımlanan nizamnameleri etkilediği açıktır.

Eskiye Muhafaza Yeniye Terviç: Medrese Islahatı Risâlelerinin Dünyası

Öz ■ Bu makale, II. Meşrutiyet'in ilanından önce yazılmış ilk ve tek müstakil risâle olma özelliğine sahip, Şeyh Ali Efendizâde Hoca Muhyiddin'in *Medreselerin Islâhı* risâlesi esas alınarak kaleme alınmıştır. 1897 yılında Mısır'da basılan risâle, medrese kökenlilerin/ulemanın (Diyarbakirli Mehmed Faik Efendi ve Vildan Faik Efendi'nin eseri, Aydın Mebusu Mehmed Ubeydullah Efendi, Kazanlı Halim Sabit Efendi,

153 Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, s. 9.

154 Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 20; Mehmed Faik, *Islâh-ı Medâris*, s. 7.

155 Vildan Faik, *Medrese Hatıraları*, s. 7.

156 Zengin, *Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 29.

Mehmed Şevketî Efendi) II. Meşrutiyet sonrasında müstakil olarak neşrettikleri risâleleri ile karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Böylece risâlelerde yer alan benzer veya farklı teklif ve tenkitler üzerinde durularak doğrudan medrese kökenli veya medreseyle bir şekilde irtibatı olan yazarların, -risâlelerden çok sonra yayımlanan (1 Ekim 1914) İslah-ı Medâris Nizamnâmesi'ne giden süreçte- konuya vukuflarından mütevellid yaptıkları özeleştirileri gösterilmiştir. Bahsedilen risâlelerden hiçbiri ideal ıslah metni olarak nitelendirilemese de tüm bu risâleler gözönünde bulundurularak ortak, vasıflı bir metin ortaya çıkartılabilir, bu da kısmen 1914 Nizamnamesi'nde görülmektedir.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Medrese, İslah, Nizamname, Ulema, Hoca Muhyiddin.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Vildan Faik: *Medrese Hatıraları - İslâh-ı Medâris Hakkında Nizamnamedir*, 25 Teşnisani 1325.

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 1281/9.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, (MŞ), THR. 9418.

Yayınlanmış Eserler

Altuntaş, Zeynep: "Hocam Halim Sabit Beyefendi Mükrimin Halil Yınanç", *Dergâh*, 219 (2008), s. 17-19.

Altuntaş, Zeynep: "Yarı Ulemadan Bir Jön Türk Hoca Muhyiddin'in Hayatı ve Eserleri", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (2011), s. 223-255.

Atay, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları-İcazetnâmeler-İslahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları 1983.

Beysanoğlu, Şevket: *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, II, İstanbul: İşıl Matbaası 1959.

Birinci, Ali: *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2001.

Cevad (Medrese-i Süleymaniye Talebesinden): "Medrese Teşkilatı", *Sebilürreşad*, XVIII, 453, (9 Rebiulahir 1338/1 Kanunısani 1336), s. 127-130.

Er, Hamit: *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülmilafe Medreseleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları 2003.

Güldöşüren, Arzu: "Bilinmeyen Bir Medrese İslahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve İslah Risalesi", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XVI, 31 (2011), s. 201-220.

- Güldöşüren, Arzu: “Vildan Faik Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, 2013, s. 108-109.
- Güldöşüren, Arzu: “Arnavutluk’tan İstanbul’a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (2015), s. 117-148.
- Gürünlü Hilmi (Bayezid dersiamlarından), “Islahat-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa”, *Sıratmüstakim*, III, 65, (Dersaadet 19 Zilkade 327/19 Teşrinisani 325), s. 200-204.
- Halim Sabit: *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efundilere Islâh-ı Medâris Münasebetiyle*, Darülhilâ-fetilâliyye: Sırat-ı Müstakim Matbaası 1329.
- İpşirli, Mehmet: “Ders Vekâleti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 1994, s. 183-184.
- İpşirli, Mehmet: “Hayri Efendi, Mustafa”, *TDV İslâm Andiklopedisi*, XVII, 1998, s. 62-64.
- İzgi, Cevat: *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık 1997.
- Kara, İsmail: *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, I, İstanbul: Kitabevi 1997.
- Kara, İsmail: *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2003.
- Kara, İsmail: *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2008.
- Kenan, Seyfi: “III. Selim Dönemi Eğitim Anlayışında Arayışlar”, Seyfi Kenan (ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) 2010, s. 129-163.
- Kenan, Seyfi: “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLI (2013), s. 1-31.
- Kenan, Seyfi: “Modern Üniversitenin Oluşum Süreci”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLV (2015), s. 333-367.
- Mehmed Faik: *Islâh-ı Medâris*, Kahire: Matbaa-ı İctihad 6 Recep 1327/1 Temmuz 1325.
- Mehmed Şükrü: “Medrese, Mekteb Birleşmeli”, *Sebilürreşad*, XI, 285, (30 Rebiulevvel 1332/13 Şubat 1329), s. 399-400.
- Mehmed Ubeydullah: *Islâh-ı Medâris-i Kadime*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye Şevval 1328.
- Mizan*, “İlan”, nu. 12, 18 Şevval 1314/22 Mart 1897, s. 5.
- Öcal, Mustafa: “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme”, Fikret Gedikli (ed.), *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum (5-7 Ekim 2012)*, I, Muş: M.Ş.Ü. Yayınları 2013, s. 87-150.
- Öcal, Mustafa: *Osmanlı’dan Günümüze Türkiyede Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2015.
- Özalp, Ömer Hakan: *Ulemadan Bir Jön Türk Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2005.
- Özege, Seyfettin: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, III, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası 1975.

- Sarıkaya, Yaşar: *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık 1997.
- Sarıkaya, Yaşar: "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XIII, 25 (2008), s. 37-73.
- Sönmez, Mustafa: "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2002), s. 147-172.
- Şanal, Mustafa: "Eşrefzâde Mehmet Şevketî'nin Müderrislerin Mesleki Durumlarına İlişkin Görüşleri ve Çözüm Önerileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2000), s. 325-341.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin *Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2015.
- Şevketî: *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*, İstanbul: Hürriyet Matbaası 1329.
- Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin: *Medreselerin Islâhı*, Mısır.
- Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin: *Hürriyet Mücadeleleri yahud Fırak ve Menfa Hatıraları*, Dersaadet: 40-44 Numaralı Selanik Matbaası 1326.
- Şeyh Ali Efendizade Muhyiddin: *İcmâ-i Ümmet (1. Cüz)*, İstanbul: Hukuk Matbaası R. 1328.
- Uyanık Ercan ve Çam İrfan Davut: "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerde Islahat Tartışmaları", Fikret Gedikli (ed.), *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum (5-7 Ekim 2012)*, I, Muş: M.Ş.Ü Yayınları 2013, s. 247-260.
- Yakut, Esra: *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2020.
- Yörük, Ali Adem: *Müderris ve Hukukçu Rizeli Hafız Kasım Efendi II. Meşrutiyet Dönemi Hukuk Eğitiminde Üslup Arayışları*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2014.
- Yücel, Tülay: "Modern İslam Düşüncesinde Eğitim Anlayışı (Fazlur Rahman, Muhammed İkbâl ve Cemaleddin Afgani Örneği)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (2020), s. 1174-1199.
- Zengin, Zeki Salih: *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları 2002.